

International Journal of Language Academy

E-ISSN: 2342-0251

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ijla.68416>

Research Article

Ergene, O. (2023). Dîvânu Lugâti't-Türk'te eklere ilişkin açıklamalar.
International Journal of Language Academy, 11 (1), 169-193.

Volume 11/1 March 2023

p. 169/193

Article History:

Received

17/02/2023

Accepted

28/02/2023

Available online

25/03/2023

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE EKLERE İLİŞKİN AÇIKLAMALAR

Explanations Related to Affixes in Dîwân Luyât at-Turk

Oğuz ERGENE¹

Öz

Karahanlı Türkçesi döneminde yazılan Dîvânu Lugâti't-Türk, Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olması dışında, yazıldığı dönemdeki Türk toplulukları ve dilleri hakkında türlü konu başlıklarına ayrılacak pek çok ögeyi ve bilgiyi içeren çok yönlü bir kaynaktır. Temelini bölümlere ayrılarak tanımlanan, örnekler ve tanıklar kullanılarak açıklanan, sözlük birimlerinin oluşturduğu Dîvânu Lugâti't-Türk'te; madde başlarında, ekli sözlük birimlerinde, bölüm ya da bap bitimlerinde, gramer kategorileriyle ilgili değerlendirmelerde işlenen ekler de bulunmaktadır. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki ek açıklamalarının içerdiği anlam bileşenlerini ve bilgi türlerini belirlemeyi amaçlayan bu çalışmada, eserin taranmasıyla elde edilen veriler çerçevesinde, doğrudan ya da dolaylı olarak açıklanan ekler belirlenmiş; eklere ilişkin bilgilerin kapsamı, içeriği ve bunların aktarılma biçimi irdelenmiştir. Bu doğrultuda, eserde yer verilen eklerin bir ya da birden fazla yönü üzerinde durulduğu; açıklamaların sözcük, sözcük grubu, cümle düzeyindeki örneklerle desteklediği ve diğer sözlük birimlerindeki gibi tanıklardan yararlandığı görülmektedir. Eklere yönelik açıklamalarda ise -kapsam ve diziliş açısından bir standart bulunmama ile birlikte farklı anlam bileşenleri ve bilgi türleri kaydedilmiştir. Bu açıklamalarda, söz konusu eklerin işlevi ya da kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, kullanım sıklığı, oluşum biçimi, yazımı, kullanıldığı lehçe ya da lehçeler, kullanıma özgü lehçe farklılıkları, kural dışı kullanımları, ekli sözcükle eş dizimli ögeler, ikili kullanımlar belirtilmiş; ekler karşılaştırılmış; Arapçadaki benzerlik ya da özdeşliklerden yararlanılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Sözlük bilimi, sözlük birimi, anlam bileşeni, biçim bilgisi, Dîvânu Lugâti't-Türk.

Abstract

Dîwân Luyât at-Turk, written in the Karakhanid Turkish period, is not only the first known Turkish dictionary but also a accomplished source containing many elements and information regarding various topics about the Turkic communities and languages of the period. In Dîwân Luyât at-Turk, the basis of which is formed by lexemes defined by dividing into chapters and explained by using examples and authentic references, suffixes are investigated at the beginning of articles, in suffixed lexemes, at the end of sections or chapters, and in evaluations of related grammatical categories. Therefore, this study aims to determine the semantic components and types of information contained in the

¹ Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, oguzergene@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7862-3705>

International Journal of Language Academy

Volume 11/1 March 2023 p. 169/193

Total Number of Issues 44

Adana/Turkey

explanations of suffixes in *Diwān Luyāt at-Turk*. Suffixes explained directly or indirectly in the book were identified within the framework of the data obtained by document scanning. The scope and content of the information about the affixes and how they are conveyed were analyzed. As a result, it was observed that one or more aspects of the suffixes included in the work are emphasized. At the same time, sample sentences are provided to support explanations at the word, phrase, and sentence level, and authentic references are utilized similarly to the explanation of other lexemes. Different semantic components and types of information are observed in the explanations of suffixes, although there is no standardization in scope and sequence. In these explanations, the function or purpose of use of the suffix in question in addition to its place of use, the way it is used, its frequency of use, its formation and spelling, the dialect or dialects in which it is used, the dialectal differences specific to its use, its exceptional uses, the items collocated with the word with the suffix, polysemous uses are specified. Finally, it was seen that the comparison of suffixed is also included along with similarities or equivalence in Arabic.

Keywords: Lexicography, lexeme, semantic component, morphology, *Diwān Luyāt at-Turk*.

GİRİŞ

Bir ya da birden fazla dilin söz varlığını belli açı, kapsam ve önceliklerle işleyen sözlükler, içerdikleri sözlük birimlerinin anlamlarına, işlevlerine ve kullanım özelliklerine yönelik pek çok konuda bilgi vermesi nedeniyle dil kullanımı ve öğrenimi için önemli başvuru kaynaklarıdır. Sözlükler; amaç, yöntem, içerik, sunum gibi çok sayıda ölçüte bağlı olarak farklı başlıklarda bölümlenebilir. Aksan, “hazırlanış amaçları ve taşıdıkları nitelikler bakımından” çeşitlilik gösteren sözlükleri -işledikleri söz varlığının türlü yönlerini temel alarak- üç ana grupta toplamış; dil sayısı [“tekdiilli sözlükler, çokdiilli sözlükler”], sözlük birimlerinin sıralanış biçimi (alfabe sırasının gözetilip gözetilmemesi) [“abecesel sözlükler, kavram (ya da kavram alanı) sözlükleri”] ve içerdikleri söz varlığının niteliği [“genel sözlükler (ortak dil, yazı dili sözlükleri, ansiklopedik sözlükler); lehçebilim sözlükleri; eşanlamlı, eşadlı, tersanlamlı öğeler sözlükleri; yabancı öğeler sözlükleri; tarihsel sözlükler; kökenbilgisi sözlükleri; uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri); argo sözlükleri; deyim ve atasözü sözlükleri; anlatımbilim sözlükleri; sanatçı ve metin sözlükleri; yanlış yerleşmiş öge sözlükleri; tersine sözlükler ve başka sözlük türleri”] açısından sınıflandırmıştır (Aksan, 1990, s. 77, 78). İlhan da sözlükleri, “işledikleri ürünler, malzemenin kaydedildiği ortam, yazılış biçimleri” ölçütlerine göre üçe ayırarak işledikleri ürünler bakımından “yazı dili sözlükleri, ağız sözlükleri”, malzemenin kaydedildiği ortam bakımından “basılı/kitabi sözlükler, elektronik sözlükler”, yazılış biçimleri bakımından “manzum sözlükler, mensur sözlükler” biçiminde sınıflandırır. İlhan’a göre bir sözlük, bu bölümlenedeki birden fazla grubun özelliğini de taşıyabilir (İlhan, 2009, s. 553).

Sözlük hazırlama tekniklerini, sözlük türlerini, sözlüklere veri sağlama ölçütlerini, bu amaçla kullanılacak metin türlerini belirleme gibi pek çok konu, sözlük biliminin çalışma alanına girer (Boz, 2006, s. 11). Sözlüklerde başvurulan tanımlama yöntemleri, bu tanımların içeriği, kapsamı, düzenleniş ve örneklendirilişi, sözlük birimlerinin türlü yönlerine özgü bilgiler, bu alanlara ilişkin tutarsız, doğru ya da yanlış uygulamalar, sözlük bilimi çalışmalarında ele alınmıştır. Bu çalışmalar arasında, sözlük birimi tanımlarının içeriğine ve bu tanımların çözümlenmesine odaklanan; tanımların içerdikleri anlam bileşenlerini ve anlam birimcikleri, sözlüklerde yer verilen bilgileri ve bilgi türlerini irdeleyen araştırmalar bulunmaktadır.

Sözlük birimleri için yapılan tanımların içerdikleri anlam bileşenleri ve anlam birimcikler², sözlüklere göre değişkenlik gösterebilmektedir. Boz, “ortak kavram alanı oluşturan” kimi

² Günay, “anlambirimcik” kavramını “bir sözlüksel birime ait anlamsal içeriği oluşturan özelliklerin her biri” biçiminde tanımlamıştır. Günay’a göre “anlambirimcik, anlamsal bileşen ya da anlamsal ayırt

sözlük birimlerinin sözlük tanımlarında yer alan anlam bileşenleri ve anlam birimcikler üzerine yaptığı çalışmada, “basılı yayın” alanından seçtiği “gazete, dergi, broşür, risale” sözlük birimlerinin beş farklı sözlükteki tanımlarını kaydetmiş; bu tanımların içerdiği anlam birimcikleri sıralamıştır. Buna göre sözlüklerde, toplamda iki farklı anlamı kaydedilen “gazete” sözlük biriminin birinci anlamı için beş farklı anlam bileşeni belirlenmiş ve bunlar, “gazetenin ağırlıklı olarak yayın yaptığı alanlar, gazetede haber ve bilginin yorumlu veya yorumsuz sunulması, gazetenin yayın periyodu, gazetede yazı dışında kullanılan materyal, gazetenin fiziki özellikleri” biçiminde sıralanmıştır. “Gazete” göstergesinin sözlüklerdeki ikinci anlamı ise daha çok bu yayının “hazırlanma, basılma yeri”ni karşılayan bir anlam bileşeni içermektedir. Boz, incelenen sözlüklerdeki “gazete” tanımlarından yola çıkarak “politik, ekonomik, siyasi, iktisadi, sosyal, kültürel, edebî vb. alanlarda olmak; yorumlu veya yorumsuz haber ve bilgi vermek; günlük veya kısa aralıklarla çıkmak; genellikle resimli olmak; belirli sayfa sayısı, boyutu ve düzeni olmak; bu tür yayının yönetildiği, hazırlanıp basıldığı yer” biçiminde altı anlam birimcik belirlemiştir. Sözlükler, bu anlam birimciklerin üçünde ortaklaşmakta; diğerlerinde ise farklı yönelimler sergilemektedir (Boz, 2009, s. 173-175).

Gökter Gençer, sözlüksel anlamın bileşenlerinden biri olarak değerlendirdiği edim bilimsel bilginin sunumunu, sözlük tanımları bağlamında incelemiştir. Araştırmacıya göre “edim bilimsel bilgi türü”, sözlük bilimsel bilginin en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Bununla birlikte “edim bilimsel görünümlere” sahip olan sözlükler, bu çerçevedeki anlamın ancak bir bölümünü yansıtabilir. Edim bilimsel unsurları gösteren sözlük bilimsel araçlar ise “tanım, örnekleme ve kullanım etiketleri”dir. Sözlüklerde “açık” ya da “örtük” sunulabilen edim bilimsel bilgi, “tanım ve örneklerle” örtük olarak verilir. Bu amaçla kimi durumlarda “basit bir kullanım etiketi” ya da tanımda yer alan ek bilgi niteliğindeki “dil dışı ifadeler” kullanılır. Tanımlar yoluyla edim bilimsel bilginin sunulması, özellikle kavrama ait tipik bir özelliğin verilmesine dayanan “tipikleştirme yoluyla tanımlama”da gerçekleşmektedir. Bu tür tanımlarda, “sözcüğün kullanımı ve dil dışı özellikleri” verilebilmektedir. Tanımlarda yer alan kalıp ifadeler, edim bilimsel mesajın iletilmesi için yararlanılan dil birimleridir. Bu tür ifadeler, standart tanımın içine ya da sonuna eklenen “... için kullanılır; ... durumunda kullanılır” gibi kalıp sözlerdir. Gökter Gençer, Türkçe Sözlük’ten aktardığı “hınzır” sözcüğü örneğinde, edim bilimsel mesajın iletimine yönelik bir saptama yapmıştır. Bu sözcüğün ikinci anlamında (“Genellikle hoş giden bir davranış veya durum için şaka yollu söylenen bir söz.”) yer alan “...için söylenen söz” ve “şaka yollu” ifadeleri, bu tür bir mesaj da taşımaktadır (Gökter Gençer, 2022, s. 108-121).

Sözlük birimlerinin kullanımlarına ve türlü kullanım özelliklerine ilişkin bilgiler, madde başlarında yer verilen açıklamalar arasındadır. Türkçe Sözlük’te (TDK, 9. Baskı) bir madde başı için verilen bilgileri sınıflandıran Uzun’a göre bu kapsamda “madde başı; sözcük türü (ad, sıfat, eylem, zarf vb.); eylemler için sözdizimsel çerçeve (‘her sözün gramerdeki yeri ve fiillerin hangi tür eklerle kullanıldığı’); uzun heceler (:); düzensiz vurgu (?); ince veya kalın okunan *k* ve *l*; kökenbilgisi; terimse, alanı; yaygınlık (eski veya halk dili); temel

ediciler” eş anlamlıdır (Günay, 2007, s. 272). Basatemur, dil bilimi kaynaklarında, “anlambirimcik”in “anlamsal bileşen” ve “anlamsal ayırt ediciler” terimleriyle de karşılandığını; kimi durumlarda birbiri yerine kullanılan anlam birimcik ile anlam ölçütlerinin farklı kavramları ifade ettiğini belirtmiştir. Basatemur, “anlam ölçütlerinin ifade ediliş biçimi yani açıklanması” olarak tanımladığı anlam birimciğin farkını, “duvak” sözlük birimi örneğinde açıklar. Türkçe sözlüklerde türlü biçimlerde tanımlanan “duvak” sözlük biriminin anlam ölçütleri, “cinsiyet-kitle, fiziki tasvir, kullanım şekli, maddesi, üstanlam vs.”; anlam birimcikleri ise bu ölçütlere karşılık gelen “kadınlar/bebekler için, bol, başlarına tutturulup yüzlerine örtecek şekilde aşağıya sarkıtılan, kumaş veya tül, bir tür örtü vs.” biçimindedir (Basatemur, 2013, s. 19, 20, 196, 197).

anlam>mecazi anlam>argo>deyim>atasözleri; örnekleme; eşdizimlilik (collocation) (bey, bey armudu, beybaba, beyfendi, bey erki, beyzade); hece yutumu (yabancı vakit>-kti, şehir>-hri ve Türkçe boyun>-ynu, ağız>-ğzi); ünsüz uyumu (ağaç>-cı); ikizleşme (his>-ssi); eşyazımlılık (kaynağı ve anlamı farklı olanlar) başlıklarında toplanabilecek on altı farklı alanda bilgi bulunmaktadır. Uzun, bu ögelerden hareketle Türkçe Sözlük'teki sözlük birimleri için Türkçenin "sesbilim, biçimbilim, sözdizim, sözlükbilim, anlambilim, metindilbilim, kullanımbilim" gibi pek çok dilbilimsel alanyla ilgili bilginin sıralandığını belirtmiştir (Uzun, 2003, s. 282, 283).

Türkçenin tarihsel ve çağdaş dönem sözlükleri üzerine yapılacak eş ya da art zamanlı çalışmalar, Türk sözlükçülüğüne katkı sağlayacak; çok sayıda eserin verildiği bu alandaki birikimi ortaya çıkaracaktır. Bu bağlamda Divânu Lugâti't-Türk, önemli bir başlangıç noktasıdır.

DİVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK

Tarihsel Türk yazı dillerinden Karahanlı Türkçesi döneminde yazılan Divânu Lugâti't-Türk, "Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü" olması dışında, yazıldığı dönemdeki Türk topluluklarının yaşayış biçimi, coğrafyası, kültürel özellikleri ve kültür öğeleri, kullandıkları lehçeler ve bunlara ilişkin dil ürünleri gibi konu başlıklarına ayrılacak pek çok ögeyi ve bilgiyi içeren çok yönlü bir kaynaktır. Tam adı "Kitâbu Divâni Lugâti't-Türk" olan ve Türkiye Türkçesine "Türk lehçelerini toplayan kitap" ya da "Türk Lehçeleri (veya Ağızları) Sözlüğü" adlarıyla aktarılabilen eser, müstensihin verdiği ketebe kaydından anlaşıldığına göre 25 Ocak 1072 tarihinde yazılmaya başlanmıştır. Yazmada (s. 3), eserin Abbasi halifesi "Ebi'l-Kâsım Abdullah bin Muhammed el-Muktedî bi-Emrillâh" a sunulduğu kaydedilmiştir. Eserin tamamlanış tarihi için iki farklı görüş ileri sürülmektedir. Araştırmacıların bir bölümü, bunun için yine ketebe kaydında geçen 10 Şubat 1074 tarihini benimsemekte; eserin sunulduğu Abbasi halifesi el-Muktedî'nin o tarihte henüz halife olmadığından yola çıkan kimi araştırmacılar ise bitiş tarihi olarak 1077'yi kabul etmektedir. Arap sözlükçülük geleneğini ve ilkelerini "yetiştirdiği çevrede" öğrenen Kâşgarlı Mahmud, "Araplara Türkçe öğretmek" amacıyla yazdığı Divânu Lugâti't-Türk'te, "Arap sözlük modellerinden ve sözlük tertip ilkelerinden" yararlanmış; eserin bölümlenmesini ve madde başlarının düzenlenişini söz konusu amaca, ilkelere ve hedeflenen kitleye uygun olarak bu doğrultuda gerçekleştirmiştir³. Nitekim eser, giriş bölümünün ardından gelen, "bina ve kafiyeye göre" düzenlenmiş sekiz kitaptan oluşmuştur. "Kitâbu'l-hemze (hemzeli isimler kitabı, hemzeli fiiller kitabı), Kitâbu's-sâlim (sâlim isimler kitabı, sâlim fiiller kitabı), Kitâbu'l-muzâ'af (muzâaf isimler kitabı, muzâaf fiiller kitabı), Kitâbu'l-mişâl (misalden isimler kitabı, misalden fiiller kitabı), Kitâbu'z-zevâtü's-selâse [üçler kitabı (isimler), üçler'in fiiller kitabı), Kitâbu'z-zevâte'l-erba'a [dörtler kitabı (isimler), dörtlerden fiiller kitabı), Kitâbu'l-gunna [gunne kitabı (isimler), gunneden fiiller kitabı), Kitâbu'l-cem' beyne's-sâkineyn (iki sâkini

³ Kâşgarlı Mahmud, eserin giriş bölümünde bu konuları ayrıntılı biçimde açıklamıştır: "Kitâbi sözlük harfleri sırasına göre düzenledim. Zorlukları yumuşasın, derinlikleri ve en dipteki noktaları açıklansın diye hikmetler, seciler, atasözleri, şiirler, recezler ve nesirlerle süsledim... Bu dilin tamamını sekiz kitapta topladım. Bunlardan birincisi hemze kitabıdır. Yüce Allah'ın yazılışıyla (başlamanın) uğurlu olacağını düşünerek onu öne aldık. İkincisi sâlim kitabı. Üçüncüsü muzâaf kitabı. Dördüncüsü misal kitabı. Beşincisi üçler kitabı. Altıncısı dörtler kitabı. Yedincisi gunne kitabı. Sekizincisi iki sâkin (sükünlü) harfin toplandığı kitap. Bu kitaplardan her birini, derecelerine göre sıralanmış baplar hâlinde, yani birincileri birinci olarak, isimler ve fiiller şeklinde iki kısma ayırdım. İsimleri fiillerden önce aldım; sonra fiillere geçtim. Bu kitapların ve bapların adlarını Arapça terimlerden ödünç aldım; çünkü insanlar bunları biliyorlar. İçimde, kitabımı Halil'in Kitâbu'l-Ayn'ında olduğu gibi, kullanılmakta olan ve kullanılmayan kelimeleri birlikte olacak şekilde hazırlamak arzusu çoşturdu ki Türk dili ile Arapçanın iki yarış atı gibi aynı seviyede olduğunu göstereyim..." [DLT 3-5 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 2)].

birleştiren kitap) adlı bu kitaplar, kendi içlerinde bap adı verilen alt bölümlere ayrılmış; baplar da "Arapça sözcük binaları" gözetilerek oluşturulmuştur. Bu bölümlerdeki sözcükler -belirtildiği üzere- öncelikle ad ya da eylem olmalarına göre sınıflandırılmış; daha sonra harf sayılarına (ikili, üçlü, dördü...) göre sıralanmıştır. Sözcüklerin "kalıpları, seslik içerikleri ve kökleri" de düzenlemede etkin olan ölçütlerdir. Kâşgarlı Mahmud yalnızca son kitapta, adlarla eylemlerin sıralanışı için diğerlerinden farklı bir yol izlemiştir. Adların ve eylemlerin bir arada ve alt alta yer alabildiği "orta hecede görülen ünsüz kümelenmeleri üzerine" kurulu bu kitaptaki ad-eylem ayrımı, alt bölümlerde yapılmıştır. Madde başları için verilen tanımların ve kullanılan tanıkların düzenlenişinde de belli bir sıra gözetilmiştir. Eserdeki Türkçe sözlük birimlerinin karşılığı Arapça olarak kaydedilmiş; verilen Türkçe örnek cümlelerin ve diğer tanıkların açıklaması yine Arapça yapılmıştır. Dîvânu Lugâti't-Türk'te, ad türündeki Türkçe madde başı sözlerin yanına Arapça karşılığı yazılmış ve açıklama da Arapça yapılmıştır. Madde başı Türkçe eylemler ise kendi bölümlerinde, belirli geçmiş zaman üçüncü tekil kişi çekiminde gösterilmiştir. Türkçe eylemler için herhangi bir anlam belirtilmeden o eylemin içinde yer aldığı Türkçe örnek cümle yazılmış ve bu cümlenin yanında Arapça anlam kaydedilmiştir. Eserin madde başı Türkçe sözcükleri, metin içinde yer aldığından bu madde başlarıyla Türkçe tanıkların üzeri, kırmızı mürekkeple çizilerek belirgin hâle getirilmiştir. Kaynaklarda geçen kimi bilgilere göre birden fazla nüshası olduğu anlaşılan Dîvânu Lugâti't-Türk'ün bugüne ulaşabilen tek nüshasını, "Muhammed bin Ebî Bekr bin Ebî'l-Feth es-Sâvî (Sâveli Muhammed)", Şam'da "müellif nüshasından" istinsah etmiş ve "1 Ağustos 1266" tarihinde tamamlamıştır. Bu nüsha, "İstanbul Fatih'teki Millet Yazma Eser Kütüphanesi, A. E. Arabî kısmında, 4189 numarada bulunmaktadır." (Akalin, 2008, s. 42-64; Nalbant, 2008a, s. 149-155; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. XVII-LV).

Temelini bölümlere ayrılarak tanımlanan, örnekler ve tanıklar kullanılarak açıklanan sözlük birimlerinin oluşturduğu Dîvânu Lugâti't-Türk'te; madde başlarında, ekli sözlük birimlerinde, bölüm ya da bap bitimlerinde, gramer kategorileriyle ilgili değerlendirmelerde işlenen ekler de bulunmaktadır. Ekler ve bunlara ilişkin görüşler, ilkin eserin giriş bölümünde yer bulur. Kâşgarlı Mahmud, bu bölümdeki biçim bilgisi açıklamalarında, kimi yapım eklerine değinmiş; bunları örneklerle genel olarak açıklamıştır. Bu aşamada ilk olarak "Fiilden Türemiş İsimler Hakkında" başlığıyla eylemden ad türeten ekler yer verilmiş; adlar, "kökler ve türemiş olanlar" biçiminde ikiye ayrıldıktan sonra bu işlevdeki on iki ek kaydedilmiştir: "elif (A) → *bilge, öge, uva, kesme, örme*; te (t) → *kaçut, kedür*; cim (ç) → *kömeç, sewinç*; şın (ş) → *biliş, üruş, tokuş*; gayın (ğ) → *arığ, kurug, yayla.g, kışla.g, bıçgu, urgu, kesgü, ewü.sgü*; kaf (k) → *targa.k, orga.k*; sert kef (k) → *kese.k, eşük*; yumuşak kef (g) → *tirig, ölüğ*; lâm (l) → *bi.çgu.l, targu.l*; mim (m) → *yağım, bi.çım*; nun (n) → *akın, yi.gın*; vav (U) → *sorgu, turgu*". Addan eylem ve eylemden eylem yapma ekleri ise "Fiillerin Fazlalıkları ve Onların Yapısı Hakkında" başlığı altında, bir arada ve yine örneklerle aktarılmıştır. Buna göre söz konusu ekler on tane olup "elif (A) → *tebze-, kopza-*; te (t) → *art-, kurut-*; rı (r) → *bartur-, keltür-*; sin (s) → *içise-, yeyise-, alımsın-, külümsin-*; şın (ş) → *uruş-, turuş-*; kaf (k) → *açık-, yutuk-, arsız- soysuk-*; kef (k) → *yütsik-, bilsik-*; lâm (l) → *atıl, tokıl-*; nun (n) → *alın-, kolun-*; lâm-elif (lA) → *kuşla-, kışla-*; ye (I) → *turga.lı kal-, bargalı kal-*" biçiminde sıralanmıştır. Giriş bölümünde daha sonra eylemden türeyen sıfat-fiillerle mastarlar açıklanmıştır. "Kitapta Zikredilmeyen Sıfatlar Hakkında" adlı bölümde, beş sıfat-fiil eki ("-dAçI, -AgAn, -(X)gsAk, -gUlUk") işlenmiştir. Kâşgarlı Mahmud, "Kitapta Zikredilmeyen Mastarlar Hakkında" başlığı altında ise mastarları "kendi başına müstakil olan mastarlar" ve "izafetle kullanılan mastarlar" olmak üzere ikiye ayırmış ve bu mastarları, ekli kullanımlarla açıklamıştır (Ercilasun, 2008b, s. 97-99; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 5-10).

Biçim bilgisi öğeleri, Divânu Lugâti't-Türk'ün giriş bölümüyle birlikte bu bölümü izleyen sözlük metninde de türlü biçimlerde işlenmiştir. Bu amaçla ekin madde başı olarak ele alınıp açıklandığı; ekli sözlük biriminin ardından o eke ilişkin bilgi verildiği; bölüm ya da bap bitimlerinde, kimi eklerle ya da gramer kategorileriyle ilgili değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Ercilasun'a göre bu açıklamaların en uzununu, sâlim fiillerin ikili baplarının anlatımını izleyen ve Türkçeye "Kurallar, Çekimler, Sıfatların Açıklanması ve Kuralların İşleyişi" olarak çevrilebilen bölümdür. El yazmasında, 279. sayfanın sonlarında başlayıp 304. sayfanın sonunda biten bu bölümde, "bazı kiplerden, mastardan ve fiilden yapılan bazı isimlerden" söz edilmiştir. Bu bölümde, eylem çekimlerinden örneklerle Türkçe ile Arapça arasındaki yapı farklılığına değinilerek eylem tabanının emir kipi olduğu ve buradan geçmiş, şimdiki ve geniş zamanın yapıldığı belirtilmiştir. Daha sonra -mAk mastar eki ve bu ekin fonetik değışkelerinin kullanımı üzerinde durulmuş; bu işlevdeki başka ekler ("-g/-ğ, -dUk"), örneklerle anlatılmıştır. Söz konusu bölümde ayrıca ikinci kişi emir kipinin ekli ve eksiz çekimleri; "fâil" başlığı altında, beş farklı faili ifade eden sıfat-fiil ekleri ("-dAÇI, -GuçI, -Gan, -(I)gsÅk, -GulUk, -(X)glI"); "mef'ul" başlığında, bu işlevdeki "-miş" eki ile "olumsuzluk, emir, olumsuz geniş zaman, gelecek zaman" kategorileri anlatılmış; zaman, mekân ve alet adlarıyla bölüm bitirilmiştir. Eserde, bu konulardan başka bölümlerde de yeri geldiğince söz edilmiştir. Divânu Lugâti't-Türk'ün bu yolla açıklama getirdiği biçim bilgisi öğeleri arasında, kişi ekleri, eylem çatıları ve çatı ekleri, addan ya da eylemden eylem türeten kimi yapım ekleri vb. bulunmaktadır. Türlü yerlerde ve biçimlerde değinilen bu konulardan örneğin çatı ekleriyle ilgili bilgiler, genellikle çatı ekli eylemlerin bitimini izleyen bölümde verilmiştir. Bu doğrultuda "şın harfi ile biten üç harfli fiiller sona erince işteş çatı, lâm ile biten fiillerden sonra edilgen çatı, nun ile biten üç harfli fiillerden sonra dönüşlü çatı", kurallarıyla birlikte anlatılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un gramer konularıyla ilgili toplu açıklama yaptığı yerler dışında, ilgili sözlük birimlerinin ardından kimi gramer özelliklerine kısaca yer verdiği de görülmektedir (Ercilasun, 2008b, s. 99-102).

YÖNTEM

Bu çalışmanın veri kaynağı, Kâşgarlı Mahmud'un Divânu Lugâti't-Türk adlı eseridir. Divânu Lugâti't-Türk'teki eklerle ilgili açıklamaların içerdiği anlam bileşenlerini ve bilgi türlerini belirlemeyi amaçlayan çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılarak hazırlanmıştır. Doküman incelemesinde, "araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizi" yapılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 189). Çalışmada, Divânu Lugâti't-Türk'ün taranmasıyla elde edilen veriler çerçevesinde, doğrudan ya da dolaylı olarak açıklanan ekler belirlenmiş; eklere ilişkin bilgilerin kapsamı, içeriği ve bunların aktarılma biçimi irdelenmiştir. Bu amaçla madde başlarında, ekli sözlük birimlerinde, bölüm ya da bap bitimlerinde, gramer kategorileriyle ilgili değerlendirmelerde türlü biçim ve ağırlıklarda işlenen eklerle yönelik açıklamaların içerdiği anlam bileşenleri ve bilgi türleri, bunlara ilişkin sayısal değerler, ortaklaşan ve ayrılan yönler sınıflandırılarak incelenmiştir. Sınıflandırmada, bu doğrultudaki herhangi bir bileşeni tek başına içermeyen eklerle, ilgili madde altında yer verilmemiş; birden fazla bileşene sahip ekler ise konu başlığı ve bileşen sayısı gözetilerek sıralanmıştır.

BULGULAR

Divânu Lugâti't-Türk'teki ek açıklamaları, farklı boyut ve içeriklerde yapılmıştır. Kimi ekler için eserin birden çok yerinde, benzeşen ya da farklı noktalara işaret eden bilgilendirmeler söz konusudur. Eklerin bir ya da birkaç yönü üzerinde duran bu açıklamaların içerdiği anlam bileşenleri ve bilgi türleri, konu başlıkları ve sayısal değerleri açısından aşağıdaki başlıklarda sınıflandırılabilir:

I. İşlev ya da kullanım amacı: Ekin işlevi, kullanım amacı, türü; türettiği sözcüğün gramer kategorisi vb. değişen yoğunluklarda kaydedilmiştir:

[/+Aç/] “(begeç) Bu kelime⁴ yumuşak k ile (g ile) söylenirse ‘küçük bey’ anlamına gelir, ‘beg’in küçültme şeklidir; küçüğe gösterilen sevgi için kullanılır. Çünkü **beg** kelimesi yumuşak k iledir. (g ile).” [DLT 180 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 153)].

[/+ç/] “**anaç** bütün kavmin annesi imiş gibi akıllık gösteren küçük kız. Bu söz, ona sevgi ifade etmek için kullanılır.” [DLT 38 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 25)] ~ “**ekeç** bütün kavmin kızkardeşi imiş gibi akıllık gösteren küçük kız. Bu söz, ona sevgi ifade etmek üzere kullanılır.” [DLT 38 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 25)].

[/+çuk/] “(baka.çuk) **baka.çuk**, ‘baka’nın küçültme biçimidir. Bu da ‘kolun et kısmı’dır.” [DLT 545 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 445)].

[/+kı/] “**ata.kı** ‘ey babacığım’ anlamında bir sevilme kelimesi.” [DLT 80, 81 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 69)].

[/+İlk/+IUk/] “Bu bap beş şekilde kullanılır. Birincisi, fiilden türetilen mastar manasında isim olmasıdır. **Ulugluk** dedikleri gibi ki manası ‘üluluk’tur. ‘Büyüdü’ anlamında **ulgaçtı** sözünden türemiştir. ‘Kuruluk’ anlamındaki **kurugluk** sözü, ‘nesne kurudu’ anlamındaki **kurındı nêñ**’den türemiştir. İkincisi, ‘bir şeyi bir şey için hazırlayıp saklamak’ anlamındaki isimdir. ‘Çadırın ana direğini yapmak için hazırlanan ağaç’ anlamında **sırukluk yıga.ç**; ‘süzgeç yapmak için saklanan tahta’ anlamında **toka.klık yıga.ç** dedikleri gibi. Üçüncüsü, nesnenin bittiği (yetiştigi) yerin adıdır. ‘Kabak tarlası’ anlamındaki **kabaklık**; ‘kavunluk’ için **kagunluk** dedikleri gibi. Dördüncüsü, yukarıda geçen anlamların hiçbirini ifade etmeden salt isim olmasıdır. ‘Bağırlak’ anlamındaki **bağırlak**; ‘sığırçık’ için **sığırçuk** dedikleri gibi. Bu yol izlendiğinde, bu türde sayılamayacak kadar isim için yol açılır; hiçbir şey de bu kuralın dışına çıkamaz. Beşincisi, mastar olmasıdır. ‘Cıızlık’ anlamında **torukluk** dedikleri gibi.” [DLT 252 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 221)].

[/+rAk/] “-rāk: karşılaştırma eki (kullanılmakta).” [DLT 5 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 3)].

[/-gAn/] “İşin devam ettiğini bildiren fail: **togra.ga.n** ‘devamlı doğrayan’; **ugra.ga.n** ‘devamlı uğrayan’. Hepsi bu kural üzerindedir.” [DLT 582 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 478)].

[/-gII/] “İşe niyet edip başlamak üzere olan, ancak onu yapmayan fail. Örnek: **ol et tograglı ol** ‘o, eti doğramaya niyetlidir; yapmak üzeredir’; **ol saña ugraglı ol** ‘o sana uğrama niyetindedir ve gelmek üzeredir’. Diğerleri, buna göre kıyaslanır.” [DLT 582 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 478)] ~ “Beşincisi⁵: Bir işi yapmak üzere olan faili belirtir. **Men ewke barı.glı men**. Yani, ben eve gitmek üzereyim. **Men si.zke keligli men**. Yani, sana gelmek üzereyim.” [DLT 18 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 9)].

[/-r-/] “İkincisi⁶ İkilide geçişsiz olandan rı ile geçişli olanıdır. ‘Adam suyu geçti’ anlamında **er su.w keçti** denir; sonra da ‘o, onu sudan geçirdi’ anlamında **anı suwdan keçürdi** denir. ‘Adam kaçtı’ anlamında **er kaçtı** denir; sonra da ‘o, onu kaçtırdı’ anlamında **kaçurdi** denir. Üçüncüsü. Kendi başına olması ve bu anlamlardan hiçbirini ifade etmemesidir. Örnek: **Anıñ boynın kaçurdi** ‘onun boynunu burdu’; **kāp koturdi** ‘kabın içindekini boşalttı.’ [DLT 349 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 280)].

[/+ñ/] “**biziñ** ‘biz’ anlamındaki **biz** sözünden hitap kefi ile birleştirilerek çıkarılmış bir kelime. Bundan **biziñ ew** denir; ‘bizim ev’ demektir. Bununla ‘bu nesne bize aittir’ anlamı murat edilir.” [DLT 606 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 498)].

II. Kullanım yeri: Ekin ulandığı tabanın gramer kategorisi ya da ses özellikleri belirtilmiş; kimi durumlarda, tabanın harekeleniş biçimi üzerinde durulmuştur:

[/-sA/] “**sA** ‘eğer’ anlamında bir ek. Bundan **ol ewke barsa** denir; ‘o giderse, eğer giderse’ demektir. **Sen kaç.a.n barsa sen** ‘eğer sen gidersen.’ Bunlar sadece fiillere girer.” [DLT 536 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 438)].

⁴ Öncesinde tanımlanan “bekeç” sözlük birimine gönderme yapılmıştır.

⁵ Açıklama, “Kitapta Zikredilmeyen Sıfatlar Hakkında” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 9) başlıklı bölümde yer almaktadır. Sıralanan ilk dört kullanım, /-dAçI/, /-gAn/, /-g+sA-k/ ve /-gUIUk/ ekleriyle ilgilidir.

⁶ Açıklama, “Bunun (Sâlimlerin) Fiiller Kitabı/Üçlü Baplar/Harekeleriyle, Ortası Harekeli Fa’aldî Bâbı’nın (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 252-281) sonunda yapılmıştır. İlk kullanım, /+r-/+Ar-/ maddesinde gösterilmiştir.

İşlev/kullanım amacı ve kullanım yeri belirtilmiştir:

[/+kɨ/] “kɨ sevgi eki. Akrabalık bildiren isimlerin sonuna eklenir. Bundan **ata.kɨ** denir; ‘ey babacığım’ demektir. **ana.kɨ** ‘ey anneciğim.’” [DLT 538 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 439)].

[/+kɨya/] “-kɨya küçültme eki. Kalın, gayın’lı veya kaf’lı kelimelerde. Bundan **ogulkɨya** denir; ‘benim oğulcuğum’ demektir. **Kızkɨya** ‘benim kızcağızım’ demektir.” [DLT 519 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 418)].

[/+kɨye/] “-kɨye küçültme eki. Kef’li, ince ve imaleli kelimelerde. Bundan **erkiye** denir; ‘adamcık’ demektir; **yi.rkiye** ‘küçük yer’ demektir.” [DLT 519 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 418)].

[/-gU/] “gu bir ek. Emir hâlindeki fiillere eklenir; böylece kelime, mekân, zaman ve alet ismi olur. Bundan **bargu yi.r** denir; ‘gidilecek yer’ demektir. **turgu yi.r** ‘ikamet edilecek yer.’” [DLT 537 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 439)].

[/-mİş/] “Mef’ul: **togra.mış et**, **ırgamış yıga.ç** ‘doğranmış et’, ‘sallanmış ağaç’. Sahih (fiillerde) kuralı geçtiği gibi.” [DLT 583 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 478)].

[/-mA-/] “mA olumsuzluk eki. Fiiller emrin bünyesine eklenir. Bundan ‘yap’ anlamında **kıl**, ‘yapma’ anlamında **kılma** denir. Bu, basit ve türemiş fiillerin hepsini içine alan olumsuzluk kuralıdır.” [DLT 538 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 440)].

III. Kullanım biçimi: Ekin fonetik değişimleri, ses özellikleri, harekeleniş biçimi; ekte ya da tabanda görülen ses olayları vb. kaydedilmiştir.

a) Kullanım yeri ve kullanım biçimi belirtilmiştir:

[/-DI/] “(köç-) sū köçti asker vb. göç etti. **köçe.r**, **köçme.k**. Sert (tonsuz) harflerde daha doğru olanı, telaffuzun daha tatlı olması için geçmiş zaman d’sinin t olmasıdır. Sert (tonsuz) harfler şunlardır: Sert be (p), sert cim (ç), kaf (k) ve sert kef (k). Bu harflerin dışında kalanlarda doğrusu, geçmiş zamanda dal (d) kullanılmasıdır; çünkü bu daha iyidir...” [DLT 266 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 234)].

b) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri ve kullanım biçimi belirtilmiştir:

[/+sɨg/] “-sɨ.g benzetme eki. İsimlerin sonuna gelir ve kastedilen şeyi, eki olarak adlandırılana benzetir. Örnek: **kulsig er** huyu, köle huyuna benzeyen adam. **Bu karı ol oğla.nsig** bu, huyu oğlan huyuna benzer bir yaşıdır. Eğer tabanı ince veya imaleli ise gayın yerine kef kullanılır. Örnek: **bu er ol begsig** bu, huyu beyler huyuna benzer adamdır. **bu ogul ol ersig** bu çocuk adama benzer ve onların huyları ile huylanır.” [DLT 499 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 400)].

[/+Ađ-/] “Bil ki -Ağıl, isimlere gelen bir ektir; o nesnenin tabiatını anlatmak içindir. Bununla fiil yaparız. ‘Güzel’ için **körk** denir; eğer ‘güzelleştii’ demek istersen ona -eğti eklenir ve **körke.đti** denir; ‘güzelleştii’ demektir. ‘Akıl’ için **bilig** denir; sonra **oglan bilge.đti** denir; ‘çocuk akılandı’ demektir. Sonra telaffuzda elif erir ve zel de te’ye benzer; bundan seddeli şekil ortaya çıkar.” [DLT 434 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 339)].

[/-g/ ~ /-k/] “Bu baba sahih isimlerden rubâiler de girer. Ondan sonra harf atılarak kelime sülâsiye döner. Sonra üzerine elif gelir ve yine rubâi olur. Örnek: **yumşa.k** ‘yumuşak şey’. Arkasından **yumşa.đti** denir; ‘nesne yumuşadı’ demektir. **Ol anar sö.z yasta.đti** ‘o, ona söz attı’. Ona bir yastık koyarsa yine aynıdır. Aslı **yastuk**’tur. **Su.w bulga.đti** ‘su bulandı’. Aslı, **bulga.yuk**’tur. Bu isimlerden kaf, elif vasıtasıyla atılmıştır ve fiil oluşmuştur. Yahut da bu isimler, üzerlerine bir harf eklenerek fiillerden alınmıştır. Bence bu daha doğrudur. Çünkü isimler, fiillerden türer. Örnek: **su.đti** ‘tükürdü.’ Sonra ‘tükürük’ için **suğuk** denir. İşediği zaman **siğti** denir; sonra ‘sidik’ için **siğük** denir. **Et bışdı** ‘et pişti.’ Sonra ‘pişen’ için **bışig et** denir. Bu üstünlük, Arap ve Türk dilinden başkasında görülmez.” [DLT 584, 585 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 479)].

[/-g+sA-k/]⁷ “Fail işi yapmayı temenni ediyorsa **tapugsa.k er** ‘hizmet etmeyi seven adam’ örneğindeki gibidir. Bu sıfatlar, üçlülerde ve daha fazlasında ancak nadir olarak gelir. Kural, hepsinde geçerlidir. İkiliden fazla olunca kelimenin son harfi düşürülür ki üzerine bu sıfatları anlatan harfler eklensin. ‘ibadet etti’ anlamında **tapındı**’dan, sıfatında **tapugsa.k** yapılır. Burada nun düşürülmüş ve kelime aslına dönmüştür ki o da ‘hizmet’ anlamında **tapug**’dur.” [DLT 350, 351 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 281)].

⁷ Nalbant, “amaç ve istek belirten fiiller türeten isimden fiil yapım ekleri” başlığı altında verdiği “/+sA-/” ekinin eylemlerden “/-(I)G+ /” ekiyle yapılan ad gövdelerine gelerek eylem yaptığını ve bu iki ekin birleşimiyle ortaya çıkan “/+IgsA-/” biçiminin, bazı çalışmalarda ayrı bir ek olarak değerlendirildiğini belirtmiştir (Nalbant, 2008b, s. 209). Ercilasun da ekin bu kullanımını, “/-(g)+sA-/” (Ercilasun, 2008a, s. 345) ve “/-(X)gsAk/” (Ercilasun, 2008b, s. 98) biçimlerinde işlemiş ve örneklendirmiştir.

[/-n-] "Bu fasıl dört şekildedir. Birincisi, adlandırılan şeyin sahibi olmak anlamındadır. Örnek: **ura.gut beglendi** 'kadın koca sahibi oldu ve onun edindi'; **er anı kızlandı** 'adam kız edindi; onu evlat edindiğinde kız sahibi oldu.' İkinci şekil, ikili isimden fiil yapılmasıdır. Örnek: **er atlandı** 'adam ata bindi'; **at terlendi** 'at vb. terledi.' Üçüncü şekil, failin işi kendisinin yapmasıdır. Örnek: **er öziğe yimiş ewdindi** 'adam kendi başına meyve toplamaya başladı'; **ol öziğe et söğülündi** 'adam başkasının yardımını almadan kendi başına ızgara et yaptı.' Bu fasılda, dörtlü isim ve fiiller, telaffuzun sertliği sebebiyle illet harfleri düştüğü için sahih yerine geçer. Örnek: **er kartın kartandı** 'adam yarasını iyileştirdi'. Bu geçişsiz fiil yerindedir; aslı **karta.dı**'dır. **Er küglendi** 'adam bir şarkı söyledi'; aslı **kü.gle.di**'dir. **ku.r kurşandı** 'kemer kuşandı'; aslı **ku.rşa.dı**'dır. Dördüncüsü, kendi başına olup bu anlamlardan hiçbirini ifade etmemesidir. Örnek: **tewe kewşendi** 'deve geviş getirdi'; **er turkundı** 'adam bir işi yaparken utandı'; **çığır tezgindi** 'makara vb. döndü.'" [DLT 393 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 307, 308)].

IV. Kullanım sıklığı: Ulanan ekin sık ya da seyrek kullanımına ilişkin bilgi verilmiştir.

Kullanım yeri, kullanım biçimi ve kullanım sıklığı belirtilmiştir:

[/-mIz/ ~ /+mIz/] "**miz** 'biz' anlamında bir ek. m, b'den değişmiştir. b, kelimenin başına gelir. **Biz bardımız** dedikleri gibi; 'biz gittik' demektir. **Keldimiz** denir, 'biz geldik' demektir. Bu kural isim ve fiillerde yaygındır. 'Atımız' anlamında **a.tımız** denir." [DLT 164, 165 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 143)].

V. Oluşum biçimi: Ekin kaynağı; eki oluşturan ses ya da sesler, bu seslerin bir araya geliş ve dizilişi biçimi aktarılmıştır.

a) İşlev/kullanım amacı ve oluşum biçimi belirtilmiştir:

[/+çI/] "**ti.mçi** içki tüccarı. Bazı kimseler içki tüccarına **ti.m** derler. Birincisi daha doğrudur; çünkü cim ve ye (+ç) meslek sahiplerini gösterir." [DLT 503 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 403)].

[/-k-] "Kaf ve kef'in kullanılışı iki türdür. Birincisi: Mağlup olan kişi üzerine vaki olan fiildir. Örnek: **Basıktı er** 'adam geceleyin baskına uğradı; o da düşmanın geceleyin ona baskın yapmasıdır.' Aslı **basdı**'dır. **Tön kirikti** 'elbiseye kir galip geldi.' İkincisi: Bu bap için asıl olmasıdır. Örnek: **Er balıktı** 'adam yaralandı.' **balıka.r, balıkma.k. Çülükti er** 'adamın görünüşü perişanlaştı.'" [DLT 328 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 266)].

[/-mAs-] "Geniş zamanın olumsuzu. Olumsuzluk ekinden sonra sin (s) eklenmesiyle oluşur. Örnek: **ol et togra.ma.s** 'o, et doğramaz'; **ol saña ugra.ma.s** 'o sana uğramaz.'" [DLT 581 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 477)].

b) Kullanım yeri ve oluşum biçimi belirtilmiştir:

[/-mA-] "Olumsuz, emir kipine mim ile elif'in (-mA) eklenmesiyle oluşur. Örnek **ugra.ma** 'uğrama'; **togra.ma** 'doğrama'... Üçüncü şahsın olumsuzu **ugra.ma.su.n** 'uğramasın', **togra.ma.su.n** 'kesmesin' şeklinde söylenir... Üçüncü şahıs emrin olumsuzu. **ol et togra.ma.su.n** 'o, et doğramasın'; **ol aña.r ugra.ma.su.n** 'o, ona uğramasın.'" [DLT 580, 581 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 477)].

c) Kullanım ve oluşum biçimleri belirtilmiştir:

[/-mAç/]⁸ "**tutma.ç** Türklerin tanınmış bir yemeği. Bu, Zülkarneyn'in (Büyük İskender'in) onlara bıraktığı değerli hatıralardandır. Şöyle ki: Zülkarneyn, karanlıklardan çıktığı zaman kavmin yiyeceği azaldı; ona aklıktan şikâyet ettiler ve şöyle dediler: **Bizni tutma aç**. Anlamı 'bizi buralarda aç bırakma ve serbest bırak ki vatanımıza dönelim'dir. Hakimlerine danışarak bu yemeği meydana getirdiler... **Tutma.ç**, onun artırılmış biçimidir; Türkler bunu görünce **tutma.ç** adını verdiler. Bunun aslı **tutma aç**'tir; 'acıktırma' demektir. Hafifletmek için iki elif kaldırılmıştır. Anlamı 'kendini acıktırma, bunu al ve ye'dir.'" [DLT 227, 228 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 197)].

ç) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri ve oluşum biçimi belirtilmiştir:

[/+nç/] "**üçünç** sayıda üçüncü. Bu bir kuraldır. 'On'dan az olan sayının köküne, kendinden önceki sayıdan sonra gelmesi istenirse, nun ve cim (-nç) eklenir. 'Dördüncü' için **törtünç**, 'beşinci' için **bişinç** denir. Aslı 'dört' anlamında

⁸ Nalbant, DLT'de çok işlek kullanılmayan ve yemek adları türeten bu eki "-mAç" biçiminde ele almış ve ekin oluşumu hakkında farklı görüşler bulunduğunu belirtmiştir. Nalbant'a göre Râsânen ekin "-ma+ç" eklerinden oluştuğu, Ercilasun ise "-ma/-me" ekiyle "aç" sözcüğünün ünlü birleşmesiyle ek biçiminde kaynaşmasından meydana geldiği görüşündedir (Nalbant, 2008b, s. 203).

tört, 'beş' anlamında **biş**'tir; bunlara bu anlam için gunneli nun (n) ve cim (ç) eklenmiştir. Köklerde (onlu köklerde) de bununla söylenmesi mümkündür. Örnek: **önunç** 'onuncu'; **yigirmiç** 'on dokuzdan sonra gelen yirminci.' Bu doğru bir kuraldır." [DLT 637 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 532, 533)].

[/+IA-ş-]/ "...Üçüncü şekil⁹. Üçlü isimlerden yapılan fiil olmasıdır. Bunda, ortaya bir şey koyarak yarışma ve kumar (oynama) anlamı vardır. Harfi (eki) lâm ile şın'dır. Açıklama: **Ol meniñ birle ok attı atlaşu** 'o, benimle atına ok atma yarışması yaptı. Kim yenerse bunu (atı) alır.' Bu geniş bir kuraldır; isimlerden yapılır. **Ol meniñ birle oyna.dı kögürçgü.nleşü** 'o benimle güvercinine oynadı.', **ol at yarıdı meniñ bi.le tawışga.nlaşu** 'o, benimle tavşanına at yarışını yaptı; kazanan onu alır' örneklerinde olduğu gibi, isim uzasa da bu anlamdaki fiiller mümkündür. Bütün fiiller bu kurala uyar." [DLT 379, 380 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 298)].

[/-k-]/ "**yunguk** çöven (sıvısı ve dalları, suyu köpürten, kir temizleyici bir bitki - Saponaria officinalis). Bil ki kaf (-k) fiillere gelerek onlardan alet ismi yapar. 'Orak'ın adı olan **orga.k, o.rdı** sözünden alınmıştır; 'otu kesti' demektir. Bu da onandır; çünkü **yüdi** bir fiildir; anlamı 'yıkadı'dır; burada elbiseyi yıkadığı için fiile, gördüğün gibi kaf eklenmiştir." [DLT 463 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 367)].

[/-k- / ~ /+k-]/ "Kaf ve keş faslı iki şekildedir: Birincisi, ikili fiillere keş ile kaf'in eklenmesiyle iş kendi üzerine vaki olan kişinin seçim yapamaması ve çaresiz kalması anlamında olmasıdır. Örnek: **Er yağı.ga bası.ktı** 'adama gece baskını yapıldı ve (adam) düşmanın eline geçti.' **Er usıktı** 'susuzluk adama galip geldi.'; aslı **basdı, usdı**'dır. Keş için örnek: **Tön kirikti** 'kir elbiseye galip geldi.' **Er kenikti** 'güçsüzlük adama galip geldi; o kadar ki arkadaşlarından geri kaldı.' İkincisi, (fiilin) kendi başına kurulmuş olmasıdır. Örnek: **Er ewke aşuktı**. 'Adam evini özledi.'; **er işi çülükti** 'Adamın kılığı perişanlaştı.'" [DLT 349 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 280)].

[/-mİş-]/ "Mef'ul tek şekildedir. Örnek: **közetmiş nēñ** 'korunmuş nesne', **koturmuş kâp** 'boşalmış kap'. Mim ve şın geçişsiz fiillere eklenince, işin yapıldığının sıfatı olur. Örnek: **sawılmış kün** 'kaybolmuş güneş', **sogulmuş su.w** 'çekilmiş su.'" [DLT 351, 352 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 281)].

[/-DUR-]/ "Bu fasıl dört şekildedir. Birincisi, ikililerden geçişli yapmaktır. Örnek: 'Gitti' anlamında **bardı**; başka birisi onun gitmesini sağlarsa **barturdı** denir. 'Su adamın boğazını tıkadı' anlamında **er suwka kardı**; başkası tıkanmaya sebep olursa **anı suwka karturdı** denir. Bu, ikililerden geçişsiz fiildir; bu bapta geçişli olur. İkililerden bir de geçişli olur ve onun üzerine te ile rı eklenir. Örnek: 'Adam yayı kurdu' anlamında **er yâ kurdu** denir; burada fail tektir. Eğer birisi bu işi yaptırttı veya bu işi yapma görevi verdi demek istenirse fiile te ve rı eklenir; 'o ona yayı kurdurdu ve o da (yayı) kurdu' anlamında **ol añar yâ kurturdı** denir..." [DLT 365, 366 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 290)].

[/-gÜR- / ~ /-GAR-]/ "...Yahut da buna (köke) gayın ile rı veya keş ile rı eklenir. Örnek: 'At zayıfladı' anlamında **at tordı**, 'adam atını zayıflattı' anlamında **er atın torgurdı** denir. 'Adam ayağa kalktı' anlamında **er yoka.ru turdu**; 'birisi onu ayağa kaldırdı' anlamında **anı turgurdı** denir. 'Yağ eridi' anlamında **yâğ erü.di**; 'adam yağı eritti' anlamında **er yâğ ergürdi** denir. 'Ok düzeldi' anlamında **ok köndi**; 'okçu oku düzeltti' anlamında **okçı köndgerdi** denir... İkincisi; üçlü, geçişsiz fiilin bu baba girerek geçişli olmasıdır. Örnek: **er tirildi** 'adam dirildi'; daha sonra **Teñri tırgürdi** 'Yüce Allah onu diriltti.' denir. **Er kızıldı** 'adam yaptığı işin cezasını çekince kendini menetti'; daha sonra **anı kızgurdı** 'onu başkası menetti ve yaptığının cezasını verdi' denir. Üçüncüsü; geçişsiz bir fiil olması; o işi yapmak üzere olması; ona niyetlenmesi ve işi yapmaya yavaş yavaş yaklaşmasıdır. Örnek: **su.w tamçırdu** 'su buluttan serpildi ve azar azar yağdı.' **Eşiç taşgurdı** 'tencere neredeyse taşacaktı...' Dördüncüsü fiilin kendi başına olması ve bu anlamlardan hiçbirini taşımamasıdır. Örnek: **Teñri meni kutgardı** 'Yüce Allah beni kurtardı'; **er katgurdı** 'adam katıla katıla güldü.'" [DLT 366 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 290, 291)].

[/-ş-]/ "Bu konuda kural: Bu fasıldaki şın harfinin farklı anlamları vardır. Bu fiillerin aslı, ikililerden 'adam malı çaldı' anlamında **er tawa.r kaptı** ve 'o, onu ayağıyla tekmeledi' anlamında **ol anı tepdi** sözlerine şın'ın girmesiyle iki ve çok kişi arasında karşılıklı yapılan işi ifade etmektedir. 'O benimle top kapıştı' anlamında **ol meniñ birle topık kapuşdı**; 'o benimle tekmeleşti' anlamında **ol meniñ birle tepişdi** dendiği gibi. Bu, dört kola ayrılır: Birincisi: İşte yardımlaşma anlamına gelir. Örnek: **Ol maña tön tikişdi** 'o bana elbiseyi dikmede yardım etti'... İkincisi: Bir işte yarışma anlamına gelir. O işte hangisinin daha maharetli, daha ezici bir güce sahip, daha güçlü ve daha iyi yol gösterici olduğu ortaya çıksın diye. Örnek: **Ol meniñ bir çalışdı** 'o benimle güreşti ki hangimizin daha güçlü ve yere çalıcı olduğu görülsün...' Üçüncüsü: İsimlere lâm ve şın eklenirse o isim, kumarda, yarışta ve atışta ortaya konan şeyin adı olur. Örnek: **Oyna.dım atlaşu** 'ortaya atı koyarak (atına) oynadım'; **oyna.dım altunlaşu** 'ortaya altın koyarak (altınına) oynadım.' Bunda bir çeşit yarışma da vardır. Dördüncüsü: Fiilin kendi anlamında olmasıdır. Bunda, bu (geçen) anlamlardan hiçbirini aranmaz. Örnek: **Kemişdi nēñin** 'nesneyi attı'; **ol anıñ birle kerişdi** 'o, onunla dalaştı.' 'Anla artıktı!' [DLT 325, 326 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 264, 265)].

[/-t-]/ "Bu bapta emir beş harf üzerindedir. Örnek: **yıga.ç köndger** 'tahtayı düzelt'; **Teñri.ke kirtkün** 'yüce Tanrı'ya iman et'. İki sükünü bir araya getiren bu fiillerde iki fiilden geçişli yapılmak istendiği zaman aslı kelimeye te (t)

⁹ Açıklama, "Bunun (Sâlimlerin) Fiiller Kitabı/Dörtlü Baplar/Harekeleriyle, İkinci ve Dördüncü Harfi Sükünlü Fa'leldi Bâbı'nın "Ş" alt başlığında (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 291-298) yapılmıştır. İlk iki kullanım, /-ş- / ekinin eylem tabanlarına getirilişiyle ilgilidir.

¹⁰ Açıklamanın ilk bölümünde, /-DUR- / ekinin türlü yönleri üzerinde durulmuştur.

eklenir. Örnek: **ol nēj berkletti** 'o, nesneyi korumayı emretti'; **ol yıga.ç köndgertti** 'o, tahtayı vb.ni düzeltmek için emir verdi.' Te (t) - rı (r)'lı **barturdu** 'o, onun gitmesini sağladı'; gayın (g) - rı (r)'lı **ol anı toğgurdı** 'o, onu doyurdu'; kef (g) - rı (r)'lı **Teğri ölüg tirgürdi** 'Allah ölüyü diriltti' gibi geçişli fiiller için bu bap söz konusu değildir." [DLT 627, 628 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 523)].

d) İşlev/kullanım amacı, kullanım ve oluşum biçimleri belirtilmiştir:

[-msIn-] "Failin gerçekte yapmadığı hâlde işi yapmış gibi görünmesi anlatılmak istendiğinde illet harfi atılır; onun yerine sin ve nun'la birleşen mim (-msIn-) eklenir. Örnek: **Ol saña ugramınsındı** 'o, sana gerçekte uğramadığı hâlde uğramış göründü'; **ol yük yüklemsindi** 'o yük taşıdı, gerçekte ise taşır göründü.'" [DLT 585 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 479)].

[-GAy/] "İşin gelecekte yapılacağı söylenmek istendiğinde emir kipi üzerine, kalın ve kaf'lı kelimelerde gayın, elif, ye; geri kalanlarda kef; gayın'lı kelimelerde kaf eklenir. 'O yay kuracak' anlamında **ol yâ kurga.y** denir; 'o süt sağacak' anlamında **ol sūt sagka.y** denir; 'o eve gidecek' anlamında **ol ewke barga.y** denir; 'o bana gelecek' anlamında **ol maña kelge.y** denir; 'o para vb. biriktirecek' anlamında **ol yarma.k tirge.y** denir. Bu kural, bu anlam için, bütün bapların bütün fiillerinde geçerlidir." [DLT 301, 302 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 251)] ~ "...'O yapacaktır' anlamı istendiğinde emir kipine kalın ve gayın'lı kelimelerde gayın, elif, ye (-ga.y) ince ve kefl'li kelimelerde gayın yerine kef (-ge.y) eklenir. Örnek: **men et togra.ga.y men** 'ben et doğrayacağım'; **men añar ugra.ga.y men** 'ben ona uğrayacağım.'" [DLT 580 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 477)].

e) İşlev/kullanım amacı, kullanım sıklığı ve oluşum biçimi belirtilmiştir:

[-GI/-GU/] "Mastar: Burada, fiillerden bahsederken, bap için esas olanları açıklıyoruz. Mastarlardan biri de izafet hâlinde mastar olur. Bu da köke kef veya gayın eklenmesiyle yapılır. Örnek: **anıñ et togra.gı kör** 'onun et doğramasını gör'; **anıñ ugra.gı kör** 'onun uğramasını gör'. Bunlar isim gibi kullanılırlar; kullanımları da çoktur; bu sebeple bu ikisine işaret ettik. Zaman, mekân ve alet isimleri aynı düzen üzerindedir. Örnek: **bu et togra.gu** 'bu, doğranacak ettir'; **bu togra.gu uğur ol** 'bu, doğrama zamanıdır'; **bu togra.gu yi.r ol** 'bu, doğrama yeridir'. Kesmek için kullanılan alete **togra.gu nēj** denir; 'kesme işini yapan nesne'. Olumsuzda **bu togra.gu uğur ermes** denir bu 'doğrama zamanı değildir' demektir. Geriye kalanlar da buna göre kıyaslanır." [DLT 583 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 478)].

f) Kullanım yeri, kullanım ve oluşum biçimleri belirtilmiştir:

[-mAk/] "Mastar bütün fiillerde aynı şekilde olur. Gayın'lı, kaf'lı ve telaffuzda kalınlık bulunduran kelimelerde asli harflere mim, elif, kaf eklenir. Kef veya g'li, yahut da üç hareketi yumuşak olan kelimelerde kaf yerine kef gelir. Kaf'lı için örnek: **ol yâ kurdu** 'o yay kurdu'; **kura.r, kurma.k**. Mastar kaf'lı geldi; çünkü kelime kef vardır. Gayın'lı kelimeye örnek: **ol sūt sagdı** 'o süt sağdı'; **saga.r, sagma.k**. Mastar kaf'lı geldi; çünkü kelime gayın vardır... Kef için örnek: **keldi** 'geldi'; **kelir, kelme.k**. Mastar kefl'e geldi; çünkü kelime kefl'idir... Başta yumuşak kef (g) varsa mastarı, sahih olanlar gibi, sert kef ile olur. Yumuşak (ince ünlülü) kelimelere örnek: **er telim serdi** 'adam çok sabretti'; **serer, serme.k**. Kelime telaffuzda yumuşak olduğu için mastarı kef ile geldi..." [DLT 284, 285 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 244)].

[-DI/] "Bil ki geçmiş zaman bütün fiillerde sadece dal ve ye'ye bağlıdır ve bu değişmez. Ancak sert harflerle beraber olunca, çıkak zorlanacağı için dal, te'ye döner. Bu dildeki sert harfler dört adettir. Bunlar sert be (p), te, sert cim (ç) ve sert keftir... Kaf da sert kef gibidir, ona uyar. **Ol maña baktı** 'o bana baktı' dedikleri gibi. Burada dal, bu harflerin çıkaklarının sert olmasından dolayı daha önce belirttiğimiz gibi te'ye dönmüştür. Bunun aslı dal'dır; harfleri birbirleriyle karşılaştırırsan te ile söylemek daha fasihtir. Bütün kök ve türemiş fiiller, bütün kitaplarda bu kural üzerindedir." [DLT 281, 282 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 243)].

g) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım ve oluşum biçimleri belirtilmiştir:

[/+I/+sI/] "sI tamlama (iyelik) eki. Kelimenin sonu sâkin ise (ünlü ile bitiyorsa) isimlerin sonuna eklenir. Harekeli ise (ünsüzle bitiyorsa) ye (-I) ile yetinilir. Örnek: **ata** 'baba'. Buradaki elif sâkindir; tamlama olunca **anıñ atası** denir; 'onun babası' demektir. Sonra **anıñ anası** denir; burada da elif sâkindir. İki ye ile **anıñ atayı** demek mümkün olmadı; çünkü bu takdirde üç lın harfi bir araya gelmiş olacaktı. Bunların ortası sin (s) ile telafi edilmiştir; böylece söyleyiş tatlılaştı ve lin de ortadan kalkmış oldu. Harekeliye gelince: **ogul** 'oğul'. Sonra **anıñ oğlu** denir; 'onun oğlu' demektir. Burada sin'e (s) ihtiyaç duyulmadı; çünkü tamlamada lâm (l) harekeliydi. Başka bir örnek: **at** 'at'. Sonra **anıñ atı** denir; 'onun atı' demektir. Te (t), herekeli oldu ve burada sin'e (s) ihtiyaç duyulmadı. Bütün lehçelerde, isimlerde kural budur. Kelimenin sonları, harekeli mi, sâkin mi, yoklanır ve buna göre tamlama yapılır." [DLT 536, 537 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 438, 439)].

[/+Ar-/ ~ /+r-/] "Rı fash üç şekildedir. Birincisi. İsimden fiil olanıdır. 'Elbise vb. kırmızılaştı' anlamında **tön kızardı** denir; aslı, 'kırmızı oldu' anlamında **kızıl erdi**'dir. İçinden lâm ile hemze düşürüldü; böylece tam fiil oldu. 'Gece

karardı' anlamında **tün karardı** denir; aslı, 'kara oldu' anlamında **kara erdi**'dir; bu da 'siyah' anlamında **kara** sözünden alınmadır..."¹¹ [DLT 348, 349 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 279, 280)].

/-gAn/ "İkincisi¹²: İşi devamlı ve sık yapan faili anlatır. Bu türün emirden yapılışı, bütün gruplarda ve bütün baplarda itifak halinde aynıdır. O da, kafli ve kalın kelimelerde emre gayin, elif, nun eklenmesi; kefli ve yumuşak kelimelerde ise gayin yerine kef eklenmesidir. Örnek: Emirde 'git' anlamında **bar** denir; vasfedilen kişinin işi sık sık yapması anlatılmak istendiğinde, **ol ewke bargan** yani 'o, eve çok giden bir adamdır' denir. İşlerin her zaman üstesinden gelen, o adamdır' anlamında **ol er ol işla.rka turgan** denir... Kefli kelimelerde 'gülen adam' anlamında **külge.n er** denir; bunun emir biçimi 'gül' anlamındaki **'kül'**dür; bu anlam için emir üzerine bu harfler eklendi." [DLT 293, 294 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 247)].

/-gUIUk/ "Dördüncüsü¹³: Kendinde, bahsedilen fakat henüz ortaya çıkmamış işi yapma hakkını gören fail, bu manayı ifade eden sıfatla nitelenir ve ondan başka bir anlam çıkar; o da yapmak niyetiyle hazırlık gördüğü işle nitelenen (anlamı)dır. Bu türün emir üzerine kuruluşu, emrin sonunun sükunlu kalmasıyla olur. Ondan sonra kafli ve kalın kelimelerde gayin, lâm ve kaf gelir; (kefli ve ince kelimelerde) ortadaki gayin ve sondaki kaf yerine kef gelir. Örnek: 'Git' anlamında **bar** denir; eğer 'gitmek onun hakkıdır' demek istenirse **ol barguluk erdi** denir; 'gitmek onun hakkıdır veya onu yapmak için niyetlenmiştir.' demektir. **Ol munda turguluk erdi** denir; 'burada kalmak onun hakkı veya niyetidir' demektir." [DLT 295 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 248)].

/-t-/ "Bil ki bu bap değişik şekillerde gelir. Birincisi, menkus bâbindan üçlü bir fiil olması veya dörtlü geçişiz bir fiil olup te ilavesiyle geçişli fiil hâline gelmesidir ki bu durumda illet harfi düşer; onun yerini te alır ve fiil, üçlü gibi olur. Menkus için örnek: **er burnı kânadı** 'adamın burnu kanadı.' Geçişli yapmak için **er burnın kanattı** denir; 'adam burnunu kanattı' demektir... Bir örnek daha: **öli.di nêg** 'nesne islandı.' Geçişli hâle getirmek için **öliitti** denir; 'onu başkası ıslattı' demektir... Menkus ve dörtlerde fiil eğer kendiliğinden olmuşsa te eklenir ve fiil geçişli hâle gelir. O zaman iki fail, mef'ule yönelir; birisi emreden, diğeri işi yapandır. Örnek **er bitig bitidi** 'adam kitabı yazdı.' Bu, bir fail tarafından yapılmış ve mef'ule yönelmiştir. Bundan sonra **ol añar bitig bititti** denir; 'o, ona kitap yazdırdı' demektir. Böylece fiil iki failin mef'ule yöneldiği geçişli bir fiil oldu..." [DLT 426, 427 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 333, 334)].

/-t-/ "Bu bap farklı şekillerde yürür. Birincisi lâm harfiyle olandır. Bunun çoğunun aslı ikili isimdir; ondan lâm ve te eklenerek fiiller yapılmıştır: **ol anı emletti** 'o, onu tedavi etti.' **Em** ilaçtır. **Bugda.y atıg kemletti** 'buğday ve onu yemek atı rahatsız etti ve ona zarar verdi.' Aslı **kem**'dir; o da hastalıktır. Başka harflerle olanlar farklılaşır. Bunlardan bazıları, nasıl daha önceki baplarda sülâsi dörtlerden alınmışsa, (burada da) rubâi dörtlerden alınmıştır. Lîn harfi düşer ve onun yerini şedde alır. Örnek: **ol anıg yüzin tarma.dı** 'o, onu tırmaladı.' Bu, dörtlerdendir; emirde dört harfle, 'tırmala' anlamında **tarma** denir. İş, iki fail tarafından yapılırsa **ol anı tarmattı** denir; 'o, onu ona tırmalattı' demektir. Dörtlerdeki elif, te için düşmüştür. Bundan emir için **tarmat** denir; 'onu tırmala' demektir... Bu bâbin çoğu, iki fail ile geçişli olan fiillerdendir. Birisi emreden, diğeri işi yapandır. Daha önce anlattığımız gibi. Bazıları da dörtlerden geçişiz olan fiildir; ona geçişli olması için te (t) eklenir. Örnek: **at semri.di** 'at semirdi.' Bundan **er atın semritti** denir; 'adam atını semirtti' demektir..." [DLT 444, 445 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 347)].

h) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım sıklığı ve oluşum biçimi belirtilmiştir:

/+çİI/ "(**yağmurçıl**) **yağmurçul yi.r** çok yağmur yağan yer. Bu bir kuraldır. Bir şey, bir şey üzerine arkası kesilmeksizin gelir ve devam ederse, kendisinden fiil çıkan isme cim ve lâm (+çİI) eklenir ve o şeyin sıfatı olur. Örnek: Rüzgârın çok estiği yer olan rüzgârlı yer için **tüpi.çil yi.r** sözü vardır. **Tüpi**, rüzgârın adıdır; üzerine cim ve lâm (+çil) eklenmiş ve çokluğun vasfı olmuştur. Çok hastalanan adama da **igçil** denir. Ancak bu çok dar bir kuraldır; fazla görülmez." [DLT 468, 469 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 373)].

/-g+sA-k/ "İşi yapmayı isteyen fail için akıcı harfli kalınlarda ve gayinlilerde gayin; buna zıt olanlarda kef ve ayrıca sin, kaf / kef eklenir. Örnek: **ol et togragsa.k ol** 'o, et doğramada isteklidir'; **ol tewe.ke yük yüklegse.k ol** 'o, deveye yük yüklemeye isteklidir'. Ancak bu, dörtlerde, diğer baplarda kullanıldığından daha az kullanılır..." [DLT 582 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 478)].

/+sA-/ "Kural: Bil ki elif ile sin; ikili, üçlü isimlere ve aynı şekilde ikili, üçlü fiillere eklenir. Failin bir işi arzulanması ve yapmak üzere niyet etmesi manasını taşır; ne var ki henüz işi yapmamıştır. İsim ve fiillerin ikili ve üçlü olanlarından daha fazlası için de bu kural geçerlidir; yalnız onlar az kullanılır. İkili isimler için, **er etse.di** denildiği gibi. 'Adam et istedi.' demektir. **Et** 'lağm' demektir ve iki harflidir. Sin ve elif ona eklendiği zaman 'niyet ve istek'

¹¹ Açıklama, "Bunun (Sâlimlerin) Fiiller Kitabı/Üçlü Baplar/Harekeleriyle, Ortası Harekeli Fa'aldî Bâbi'nin (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 252-281) sonunda yapılmıştır. Ekin sıralanan ikinci ve üçüncü kullanımları, /-r-/maddesinde gösterilmiştir.

¹² Açıklama, "Kurallar, Çekimler, Sıfatların Açıklanması ve Kuralların İşleyişi" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 243-252) başlığı altında yapılmıştır.

¹³ Açıklama, "Kurallar, Çekimler, Sıfatların Açıklanması ve Kuralların İşleyişi" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 243-252) başlığı altında yapılmıştır.

manasını katmış oldular. Aynı şekilde **er ewse.di** denir; 'adam evini arzuladı ve oraya gitmeye niyetlendi.' demektir. Ew, 'beyt'tir ve iki harflidir. Bu iki harf onlara eklendiği zaman 'istek ve niyet' manası katılmış oldu. Üçlü isimlere gelince: 'Ekşi veya acı' bir şeye **açığ** derler. 'Adam ekşiyi arzuladı' denilmek istendiği zaman **er açığsa.dı** denir. 'Lezzet' anlamına gelen **tatığ** kelimesinden de 'adam lezzet arzuladı' denilmek istendiği zaman **er tatığsadı** denir. (Üçlünden) fazla olanlara gelince: **Er kâgu.nsa.dı**: Adam kavun istedi. **Er çeniştürükse.di**: Adam maruf meyveyi istedi. Erken çıkan, fındığa benzeyen bir Çin meyvesidir. Kural, hepsi için kullanılabilir; fakat biz bazılarına işaret ediyoruz; diğerleri (kurala göre) çıkarılabilir. İkili fiillere gelim: Mesela: **Er kızın öpü.se.di**: Adam kızını öpmek istedi. **Ol yâ atısa.dı**: O ok atmak istedi. Bunların aslı **öpdi** ve **attı**'dır. Üçlü fiillerde: **Er yük kötürse.di**: Adam yükü taşımak istedi. **Ol kuş uçursa.dı**: O, kuşu uçurmak istedi. (Üçlünden) fazla olanlarda: **Ol Teğri.ke ki.rtkinse.di**: O, Allah'ın birliğini ikrar etmek istedi." [DLT 142, 143 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 124, 125)].

1) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, kullanım sıklığı ve oluşum biçimi belirtilmiştir:

[-n-/ ~ /-msln-/] "Eğer bir iş yapılmadığı hâlde yapılmış gibi görünmek istenirse bunun iki şekli vardır. Birincisi, daha önce kuralı verildiği gibi dal'dan önce nun eklenmesidir. Örnek: **ol at suwgarındı** 'o, kendini atı suvarıyormuş gibi gösterdi.' **Ol karn toğurundı** 'karnımı doyuruyor veya bu işi tek başına yapıyor.' En doğru ve en iyi şekil, -ki bu en çok kullanılır- nun'dan önce mim ve sin getirilmesidir. Böylece nun'la birlikte üç harf olurlar. Örnek: **ol at suwgarımsındı** 'o, kendini atı suvarıyormuş gibi gösterdi.' Mim ile nun sükünlu, sin ise esre ile hareketlenmiş olur; bunun açıklanması yerinde gelecektir." [DLT 367, 368 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 291)].

VI. Yazım: Ekin ulandığı tabana bağlı olarak bitişik ya da ayrı yazımı üzerinde durulmuştur.

VII. Kullanılan lehçe ya da lehçeler: Ekin kullanıldığı Türk lehçeleri/ağızları kaydedilmiştir.

a) İşlev/kullanım amacı ve kullanılan lehçe belirtilmiştir:

[/+ç/] "**oluç** çocukları sevmek için kullanılan edat. Karluk lehçesinde 'oğulcuğum' anlamında **oluçum** denir." [DLT 38 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 25)].

b) Kullanım yeri, oluşum biçimi ve kullanılan lehçeler belirtilmiştir:

[-dAçI/] "Üçüncüsü¹⁴: Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu halkı, Suvarlardan Beçenek'e kadar çadır halkında sıfat-fiiller geçmiş zaman üzerine kurulur. Açıklaması: Gidince **bardı** denir; **bardaçı** 'giden'dir. Geçmiş zaman belirtisi dal ile ye arasına cim yerleştirilmiştir. Ayağa kalkınca turdı denir; turdaçı 'kalkan, ayakta duran'dır. Cim, geçmiş zaman belirten dal ile ye arasına yerleştirilmiştir. Bütün baplar ve fiiller bu düzen üzerindedir." [DLT 281 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 243)].

c) İşlev/kullanım amacı, oluşum biçimi, kullanım sıklığı ve kullanılan lehçeler belirtilmiştir:

[/+sI-/] "Elif ye'ye çevrildiği takdirde¹⁵ bu demektir ki adlandırılan şey, nispet edildiği şeyin özelliğini alır; kendi hâlimden başka bir hâle geçer. Örnek: **Süçig suwsı.dı**. Şarap, su özelliğini aldı; suyu çoğaldı. **Üzüm açığsı.dı**. Üzüm ekşidi; ekşilik, tatlılığı bastırdı. Bu, sıvılar ve bir hâlden bir hâle dönüşebilen şeyler için kuraldır. Bu fiillerdeki bu anlam, **si.dı nêñni**'den çıkmıştır; 'nesneyi kırdı' demektir. Su şarabı kırar, ekşilik de tatlılığı kırar. Diğer kurallar da bu kuraldan çıkar. Bütün Türk lehçelerinde bu yaygındır ve hepsi bunda ittifak hâlinindedir." [DLT 144 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 125)].

ç) İşlev/kullanım amacı, kullanım biçimi, oluşum biçimi ve kullanılan lehçeler belirtilmiştir:

[-ñIz/-ñUz/] "Oğuz ve Kıpçaklar, bir kişi için 'git' anlamında **bar**; 'hepiniz gidiniz' anlamında **barıñ** derler. **-la.r** çokluk belirtisi bundan düşer ve onun yerine tek muhatap için damak ne'si ile birleşmiş ze gelir (-ñXz). Yüceltmek ve hoş tutmak istendiği zaman bunu yaparlar. Böylece onun dilinde çokluğun çokluğu yapılmış olur. Ancak bu, tek kişiye hitap şeklidir..." [DLT 289 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 246)].

¹⁴ Açıklama, "Kurallar, Çekimler, Sıfatların Açıklanması ve Kuralların İşleyişi" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 243-252) başlığı altında yapılmıştır.

¹⁵ Açıklamada, /+sA-/ ekine gönderme yapılmıştır.

d) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, oluşum biçimi ve kullanılan lehçeler belirtilmiştir:

[/-gAlIr/]¹⁶ “Failin işi yapmak üzere olduğunu veya neredeyse yapacak olduğunu ifade eden fiil anlatılmak istendiği zaman emir kipine, kaf’lı ve kalın kelimelerde gayın, elif, lām ve rı; gayın’la bitenlerde kaf ve geri kalanlarda kef eklenir. Bu, bütün lehçelerde böyledir. Örnek: ‘Ben gitmek üzereyim’ anlamında **men barga.lır men** denir; ‘ben kalkmak üzereyim’ anlamında **men turga.lır men** denir; ‘o yayı kurmak üzeredir ve neredeyse kuracaktır’ anlamında **o yā kurga.lır** denir. ‘O dağa çıkmak üzeredir ve neredeyse çıkacaktır’ anlamında **ol tāgka ağka.lır** denir. Kef’li kelimelerde, ‘o neredeyse eve girecek; girmesi yaklaştı’ anlamında **ol ewke kirge.lır** denir; ‘o neredeyse para biriktirecekti ve onu yapmak üzereydi’ anlamında **ol yarma.k tirge.lır** denir. Bu, bütün fiillerde geçerli olan bir kuraldır.” [DLT 302 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 251)].

[/-gUçI/] “Çigil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan, ve Yukarı Çin’e kadar Uygur lehçelerinde bu anlamdaki sıfat-fiiller emirden yapılırlar. Gayın’lı ve kaf’lı veya kalın kelimelerde, geçmiş zaman belirtisi olan dal yerine gayın gelir. Bunların dışında (incelerde) yumuşak kef’tir. Cim (ç) ile ye yerlerinde kalır. Örnek: Emirde, ‘git’ anlamında **bar** denir; ‘giden’ için bu dilde **bargu.çı**. ‘Kalk’ anlamında **tur**; ‘ayakta duran, kalkan’ anlamında **turgu.çı** denir. Kaf’lı kelimelerde yay kuran’ anlamında **yā kurgu.çı**; ‘mal çalan’ anlamında **tawa.r kapgu.çı** denir. Gayın’lı kelimelerde, ‘at suvaran’a **at suwgargu.çı**; ‘beni uyandıran’ anlamında **meni oğurgu.çı** denir... Kef’li kelimelerde ise, geçmiş zaman ifade eden dal yerine yumuşak kef (g) gelir. ‘Gülen adam’ anlamında **külgü.çı er**; ‘eve giren adam’ anlamında **ewke kirgü.çı** dedikleri gibi. Yumuşak kelimelerde de ‘para biriktiren’ anlamında **ya.rmak tırgü.çı**; ‘at süren’ anlamında **at sürgü.çı** denir.” [DLT 291, 292 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 247)].

VIII. Kullanıma özgü lehçe farklılıkları: Farklı Türk lehçelerindeki/ağzlarındaki kullanımların benzeyen ya da ayrılan yönleri vurgulanmıştır:

[/-dAçI/] “Oğuzlar ve onlarla birlikte zikrettiklerimin kuralları vardır ve konuşmaları birinci düzene göredir. Şimdi anlatacağım türde; Oğuz ve onlarla birlikte saydıklarım ile Çigil Türkleri ve diğerleri arasında uyum vardır; ihtilaf ortadan kalkmıştır. Kayınlar ile damat tarafı arasındaki elçiye Oğuzların **yori.daçı** demeyip de **yorigçi** demeleri gibi. Bütün lehçelerde de çiftçiye **tari.daçı** denmeyip **tarigçi** denir.” [DLT 292, 293 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 247)].

[/-gUçI/] “Bu bâbin faili: **tapınguçı** ‘ibadet eden’, **yüküngü.çı** ‘secde eden’. (Oğuzlar dışındaki)” diğer Türklerde. Oğuz lehçesinde ise **tapındaçı**, **yükündeçı**.” [DLT 350 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 280)] ~ “Bu bapta gerçek fail: **et togra.gu.çı** ‘et doğrayan’; **ewke ugra.gu.çı** ‘eve uğrayan’. Oğuz ve Kıpçaklarla göçebelere onlara uyanlar ve Suvarlarda **togra.da.çı**, **ugra.da.çı**’dır. Kuralı geçtiği gibi.” [DLT 581, 582 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 478)].

[/-g+sa-k/] “Oğuzların bazıları lām yerine sin kullanırlar. **Ol munda turugsak erdi** denir; ‘burada durmak onun hakkıdır’ demektir. **Ol mundın barıgsak tegül** denir; ‘o, buradan gidecek değil’ demektir.” [DLT 296 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 248)] ~ “Oğuz ve Kıpçaklarda lām (l) yerine sin (s) kullanılır. Örnek: **ol et togra.gsak erdi** ‘et doğramak onun hakkı idi’; **ol saña ugragsak erdi**.”¹⁷ [DLT 582 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 478)].

a) Kullanım biçimi ve lehçe farklılıkları belirtilmiştir:

[/-Ur/] “(bil-) **ol bilig bildi** o, akıl, ilim, hikmet vb. şeyleri bildi. **bili.r**, **bilme.k**. Argular lām’i ötreleyerek **bilü.r** derler; başkaları buna hiç uymaz.” [DLT (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 240)].

b) İşlev/kullanım amacı, kullanım biçimi ve lehçe farklılıkları belirtilmiştir:

[/-gAn/] “Bu bap beş şekilde kullanılır. Bunlar gayın ve kef faslıdır. Bunlardan birincisi, vasfedilen şeyin fiilinin devamlılığını ve tabiatından dolayı çok olduğunu ifade etmektir. ‘Devamlı burnu kanayan, bu çocuktur’ anlamında **bu ogul ol burnı tamurga.n** dedikleri gibi. ‘Devamlı iyi şöhretle yaşayan, bu adamdır’ anlamında **bu er ol eđgü sävın tırlge.n** dedikleri gibi. İkincisi, niteleneni bırakıp başkasına geçen bir sıfat olmaktadır. Kendisiyle nitelenenle birlikte o sıfatı devam ettirmek demektir. Buna örnek: **bu er ol tönın kurıtga.n**, yani bu, elbisesini çok kurutan adamdır. Bir örnek daha: **bu er ol süwug sömürge.n** yani bu, su ve benzeri şeyleri içine çekip emen adamdır. Bu bapta asıl isimler sert kef (k) ile, sıfatların hepsi yumuşak kef (g) iledir. Üçüncüsü, nitelenen meful manasında olmaktadır. Buna örnek: **bu er ol kakılga.n sokulga.n**; yani bu, devamlı itilip kakılan, aşağılanan adamdır. Bir örnek daha: **bu er ol yi.rdin yi.rke sürülge.n**; yani bu, bir yerden bir yere devamlı sürülen adamdır. Dördüncüsü, bir şeyin, iradesi dışında yaptığı bir fiille nitelenmesidir. Buna örnek: **bu kişi ol sö.züg unıtga.n**; yani bu, sözü devamlı unutan adamdır. Bir örnek

¹⁶ Karahanlı Türkçesinde “yakın gelecek zaman”ı anlatmak için kullanılan /-gAlIr/, DLT’de de bu işleviyle yer almıştır (Ercilasun, 2008a, s. 349; Ercilasun, 2008b, s. 100).

¹⁷ Açıklamalarda, /-gUIUk/ ekine gönderme yapılmıştır.

daha: **bu tügü.n ol seşilge.n**; yani bu, devamlı çözülen bir düğümdür. Beşincisi, bu manalardan hiçbirini ifade etmeyen doğrudan isimler olmaktır. Buna örnek: **köwürge.n**; yani ada soğanı. Bir örnek daha: **tawışga.n**; yani tavşan. Oğuzlar ve Rum'dan Çin'e kadar çadır halkı (göçebeler) fiilin devamlı yapılaşımın belgesi olan gayın ile kefi, hafifletmek maksadıyla, atarlar." [DLT 261, 262 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 228)].

c) Kullanım biçimi, oluşum biçimi ve lehçe farklılıkları belirtilmiştir:

[/-r/-Ar/] "Birinci şahısta 'giderim' anlamında **barı.r men** denir. Oğuzlar geniş zaman fiilinden rı'nın birini düşürürler; aslı rı'yı bırakarak geniş zaman rı'sını atarlar. 'Ben giderim' anlamında **men barın**; 'ben kalkarım' anlamında **men turın** derler. Ancak kelimeye rı yok ise geniş zaman kipinde, geniş zaman rı'sı konur. 'Ben gelirim' anlamında **men kelire.n** denir. Gelince **keldi** dedikleri zaman rı yoktur. 'Ben gülerim' anlamında **men küleren** denir. Gülünce **küldi** dedikleri zaman rı yoktur. Fiilden sonra gelen mim'i elif'e çevirirler. 'Ben giderim' anlamında **men baran** dedikleri gibi. 'Ben yayı kurarım' anlamında **men yâ kuran** dedikleri gibi. Türkler iki rı ile 'kurarım' anlamında **kurar men** derler. Bunlardan biri aslı, ikincisi geniş zaman belirtisidir ve bunların arkasından **men** denir. Kural işte budur; Oğuzların yolu kural değildir; fakat hafiflidir. Olumsuzda, 'o gitmez' anlamında **ol barma.s**, 'ben gitmem' anlamında **men barma.s men** denir. Bunda, boylar arasında ihtilaf yoktur. Geniş zaman fiillerinde olumsuzluğun kuralı, üçüncü ve birinci şahıslarda, emir kipi üzerine mim, elif, sin eklemektir. Bu fiillerde çokluk için **-la.r** eklenir. 'Onlar gitmezler' anlamında **ola.r barma.sla.r**; 'bunlar gitmezler' anlamında **bula.r barma.sla.r**; 'biz gitmeyiz' anlamında **biz barma.s miz** dendiği gibi." [DLT 300, 301 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 250)].

ç) İşlev/kullanım amacı, oluşum biçimi, kullanılan lehçeler ve lehçe farklılıkları belirtilmiştir:

[/-ŋ/] "Çokluk. Kuralı geçmişti. Bu, Kıpçak ve Oğuzların kuralına göre teklik emir kipine gunneli kefi (ŋ) gelmesidir. Örnek: **et togra.ŋ** 'eti kesin'; **ewke ugra.ŋ** 'eve uğrayın'. Bu, doğru kuraldır. Ancak Türkler konuşmada gunneli kefi (ŋ) saygıdeğer veya yaşlı kişiler için kullanırlar ve bunu saygıdeğer tek kişiye hitap için bir sembol hâline getirmişlerdir. Dolayısıyla çok kişiye hitap için **togra.ŋla.r**, **ugra.ŋla.r** demek caiz sayılmıştır. Aksi takdirde diğer Türkler için biri diğerinin yerini tutan iki çokluk ekini yan yana getirmek caiz olmazdı. Oğuz ve Kıpçaklar birinci yolu tuttular; kural da budur." [DLT 581 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 478)].

d) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, oluşum biçimi, kullanılan lehçeler ve lehçe farklılıkları belirtilmiştir:

[/-GU/] "Zaman, mekân ve alet isimlerinde; Çiğil, Yagma, Toxsı, Argu ve Yukarı Çin'e kadar Uygur lehçesinde kök üzerine kalın ve kaf'lı kelimelerde gayın, vav; ince, yumuşak ve kefli kelimelerde ise gayın yerine kefi eklenir. Oğuz, Kıpçak, Beçenek ve Bulgar lehçelerinde bu isimler için emir kipi üzerine elif, sin, ye eklenir. Örnek: Zaman isminde, 'şimdi, yay kurma zamanı değildir' anlamında **bu yâ kurgu ugru erme.s** denir. 'Burası durulacak yer değil' anlamında **bu turgu yi.r erme.s** denir. Oğuz lehçesinde 'şimdi, yay kurma zamanı değildir' anlamında **bu yâ kura.sı ugru tegül** denir; 'burası durulacak yer değil' anlamında **bu tura.sı yi.r tegül** denir. 'Şimdi, dağa çıkma zamanı değildir' anlamında **bu tægka agku ugru erme.s** denir. Daha önce sana, sonda gayın olursa bu durumlarda kaf gelir demiştik; işte bu da onlardandır. Oğuz lehçesinde 'şimdi, dağa çıkma zamanı değildir' anlamında **bu tægka aga.sı ugru tegül** denir... Kefli kelimeye, 'şimdi, eve girme zamanıdır' anlamında **bu ewke kurgu ö.d ol** denir. 'Onun bize geliş zamanı oldu' anlamında **ol bizke kelgu boldı** dedikleri gibi. Aynı anlamda Oğuzlar **ol bizke kelesi boldı** derler. Bu tür fiiller isim gibi kullanılırlar; çünkü onlara (isimlere) izafe edilirler... Her türlü alet ismi fiilden yapılır ve isim gibi kullanılır. Örnek: 'Yeme aracı, yenecek şey' anlamında **yigü nêŋ** denir. 'Kendisiyle bir şeye vurulan' anlamında **urgu** denir. 'Tahta vb. şeyi kesen balta' anlamında **yiga.ç bıçgu** denir. 'Kan alma aleti' anlamında **sorgu** denir; bu, 'memeyi vb. şeyleri emdi' anlamındaki **emig sordı** sözünden alınmıştır. Gayın'lı, kaf'lı, kefli kelimelerde bu tür isimler, Oğuzların dışında kalan bu tabakanın lehçelerinde daha önce anlattığım düzen üzere, değişir. Kural, daha önce anlattığım gibidir. Oğuzlarda ise bütün fiillerde alet isimleri sin ve ye iledir. 'Kendisiyle tahta kesilen şey' anlamında **yiga.ç bıça.sı nêŋ** dedikleri gibi. 'Yemek aracı' anlamında **yige.sı nêŋ** dedikleri gibi, 'yenecek şey' demektir." [DLT 302-304 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 251)].

IX. Kural dışı kullanımlar: Kurala uymayan ya da ulanan tabana bağlı olarak doğru ve yanlış sayılan kullanımlar kaydedilmiştir:

[/+k/] "**kasuk**¹⁸ her ağacın kabuğu. Ash **käs**'tır; kaf fazlalıktır." [DLT 192 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 164)].

a) İşlev/kullanım amacı ve kural dışı kullanımlar belirtilmiştir:

¹⁸ Ekin kullanımına ilişkin benzer bir durum, "çıp" ve "top" sözcüklerinde de görülmektedir: "**çıp** ince dal. **Çıbık**'tan kısaltılmıştır. Nitekim **to.p** sözü de **topık**'tan kısaltılmıştır." [DLT 160 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 139)].

[/-z-/] “Ze faslı iki şekildedir: Birincisi, fiili geçişli yapmaktır. Örnek: **Er su.w tamuzdı** ‘adam suyu damlattı.’ Bu, kural dışıdır. İkincisi, kendi başına olmasıdır. Örnek: **Tapuzguk tapızdı** ‘bilmece sordu.’ [DLT 349 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 280)].

b) Kullanılan lehçe ve kural dışı kullanımlar belirtilmiştir:

[/+t/] “**tigit tigi.n**’in çokluğu. Aslında köle adıdır; sonra da Hakaniye oğulları (Karahanlılar) için unvan olarak kullanılmıştır. Onun çokluğu, kural dışıdır.” [DLT 179 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 152)].

[/-DUz-/] “(bildüz-) **ol mağa iş bildüzdi** o, bana işi (konuyu) bildirdi. **bildüzür, bildüzme.k**. Bu Oğuz lehçesidir; kural dışıdır; Türkler bunu ağızlarına almazlar.” [DLT 368 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 291)].

c) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri ve kural dışı kullanımlar belirtilmiştir:

[/+IA-/] “Bil ki kural bakımından caiz olsa bile her isimden fiil yapılamaz. Örnek: ‘Fındık’ için **kusık** denir; fakat bundan, **kaşuk** kökünden ‘kaşıkla bir şey yedi’ anlamında **kaşukla.dı** yapıldığı gibi, **kusıkla.dı** denilip fiil yapılamaz. İkisi de sülâsi olan ‘akdar’ anlamındaki **konak** ve ‘misafir’ anlamındaki **konuk**’tan ‘o, beni konuk etti’ anlamında **ol meni konukla.dı** denebilir; fakat ‘o (at), darı yedi’ anlamında **at konakla.dı** denemez. Bu ikisinden birinden fiil yapılması mümkün olmuş, diğerinden ise olmamıştır. Eğer birisi kıyasa uyarak bu isimlerden fiiller yapar ve onunla konuşursa buna cevap verilir; o, ona (kurala) uymakta bir sakınca görmüyor, bir hata yapmıyor; dolayısıyla buna cevap verilir.” [DLT 596 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 488)].

ç) İşlev/kullanım amacı, kullanım biçimi ve kural dışı kullanımlar belirtilmiştir:

[/-gAk/ ~ /-gAn/] “**sıçga.k** çok sıçan adam. Bu kural dışıdır; çünkü kurala göre kaf (k) yerine nun (n) olması gerekirdi. Devamlılık bildiren sıfatlar bu yolla (nun ile) yapılır. Yarış kazanan at’ anlamında **ozga.n at** dendiği gibi. Ve **ol iş kulga.n ol** denilir; ‘o çok iş yapar’ demektir.” [DLT 237 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 205)].

d) Kullanım yeri, kullanım biçimi, kullanılan lehçe ve kural dışı kullanımlar belirtilmiştir:

[/-dug/] “Arguların bazı ağızlarında ikinci şahıs (gunneli) kefi gayın’a çevrilir. Örnek: **tapındug** ‘sen ibadet ettin’. **Sen anı kaçurdug** ‘sen onu kaçırdın’. Bu kural bütün fiillerde geçerlidir. (Gunneli) kefi asıldır; burada gayın kullanılması melezleşmedir.” [DLT 350 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 280)].

e) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, oluşum biçimi, kullanılan lehçe ve kural dışı kullanımlar belirtilmiştir:

[/-z-/ ~ /-r-/] “Bu fiillerde¹⁹ ze (z) kural dışıdır; çünkü geçişsiz geçişli yapmak, emir kipine rı (r) getirilerek olur. ‘Adam kaçtı’ anlamında **er kaçtı** örneğindeki fiil geçişsizdir. Geçişli (için) ‘o, onu kaçırdı’ anlamında **ol anı kaçurdi** denir. ‘Adam suyu geçti’ anlamında **er su.w keçti** denir; ‘o, onu sudan geçirdi’ anlamında **ol anı keçürdi** denir. Şu fiiller aslında geçişsizdirler: **su.w tamdı** ‘su damladı’; **meni küğti** ‘beni bekledi’. Kurala göre [geçişli biçimlerinin z yerine r ile]²⁰ olması gerekirdi. Oğuzlar bazen rı’yı (r) ze’ye (z) dönüştürürler. ‘Onun malı yağmalandı ve çalındı’ anlamında **ol tawa.r aldızdı** denir. Aslı, ‘yakaladı, aldı’ anlamında **aldı**’dır.” [DLT 312 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 257)].

X. İkili kullanımlar: Ekin bir kurala bağlı olarak gelişen ikili biçimleri ya da birbiri yerine kullanılabilen benzer işlevdeki ekler işlenmiştir.

İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, oluşum biçimi ve ikili kullanım belirtilmiştir:

[/-g+sA-/ ~ /+sA-/] “Bu kural, sonunda re (r) bulunan kelimelerde değişebilir. O zaman, kalın harflerde gayın (ğ), aksı durumda kefi (g) eklenir. **Ol ewke barıgsa.dı** denir; ‘o eve gitmek için arzuda bulundu ve ona niyet etti’ demektir. Yine **men seni körügse.dim** denir; ‘ben seni görmek istedim’ demektir. **Barıgsa.dı** yerine **barısa.dı**, **körügse.di** yerine

¹⁹ “tapuz-, tutuz-, tamuz-, küdeş-” eylemlerine gönderme yapılmıştır.

²⁰ Ercilasun ve Akkoyunlu’ya göre çeviride eksik bırakılan yerde, bu anlamdaki bir ibarenin bulunması gerekmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 257/1080 numaralı dipnot).

körüse.di denildiği zaman da caizdir²¹. Ne var ki kullanılan benim zikrettiklerimdir. Aslı **bardı**, **kördi**'dir. Kelimenin sonunda lam (l) varsa aynı şekildedir. **Ol andın yarma.k alıgsa.di**. O, ondan para almak istedi. Bu iki harfin aslı, **sâdı nêğni**'den gelmiştir; 'nesneyi saydı' demektir. Sanki bu şeyler, failin istek ve temennilerinden sayılmıştır. **Er süwsa.di**. Adam susadı. 'Su, onun arzuları arasında sayıldı.' manasına gelir." [DLT 143, 144 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 125)].

XI. Ek karşılaştırması: İki ek, türlü yönlerden karşılaştırılmıştır:

[/+An/ ~ /+IAr/] "ogul oğul. Evlat olmayan çocuklara da oğul denir. 'Bu çocuk ne diyor?' anlamında **bu oğul nê tîr** denilir. Bu kelime, kuralsız olarak **ogla.n** şeklinde çokluk yapılır. Aslında **ogulla.r** şeklinde çokluk yapılması gerekirdi. Bu, 'adamlar' için **eren** denmesi gibidir; ikisi de mevcuttur." [DLT 49 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 35)].

a) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri belirtilmiş; ek karşılaştırması yapılmıştır:

[/+Ilg/+Iug/ ~ /+Ilk/+Iuk/] "(egetlig) 'gelin' ise **egetlig**'dir. Bu, genel bir kuraldır. İsimlerin sonuna sert kef (k) eklendiği zaman, 'o isimle kastedilen şeyin yeri' veya 'o ismin bir şey için ayrılması (tahsis edilmesi)' yahut da mastar anlamını verir. Eğer bu üç anlamdan hiçbiri yoksa ve 'o isimle kastedilen şeyin sahibi' anlamı verilmek isteniyorsa yumuşak kef (g) kullanılır. Sert kef (k) ile 'egetlik' denildiği zaman 'gelinle gönderilmek için ayrılan hizmetçi' anlamına gelir. Kef'i yumuşatırsak 'hizmetçisi olan veya hizmetçiye sahip olan gelin' anlamını verir. Bütün benzer durumlarda aynı anlam söz konusudur." [DLT 86, 87 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 78)].

b) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, oluşum biçimi belirtilmiş; ek karşılaştırması yapılmıştır:

[/+çI/ ~ /-dAçI/] "...**Bardaçı** derken cim ile ye'nin faillik belirtileri olduğu anlaşıldı. Ye, geçmiş zaman fiilinin üçüncü şahsını gösteren ye değildir; eğer öyle olsaydı bu, kasaba **etçi**, ekmekçiye **etmekçi** dediklerindeki gibi nispet ve niteleyici üzerine kurulmuş olurdu. Bütün Türk boyları, meslek sahiplerinin sıfatlarını yapmak için cim (ç) ile ye'yi isme eklemekte ittifak hâlindeydiler. 'Ekin'e **tarıg**, ekinciye **tarıgçı** dedikleri gibi. 'Ayakkabı'ya **etük**, ayakkabıcıya **etükçi** denir. Ancak 'giden' anlamındaki **bardaçı**, 'ayakta duran' anlamındaki **turdaçı** da sıfat olmakla beraber fiilden yapılmışlardır. Öbürleri ise isimlerden (yapılmıştı). Kuralların tek bir düzen üzerinde olması daha iyidir; bu kural, kaf'lı olsun, kefl'li olsun, kalm vb. olsun hiçbir kelimeye değişmez." [DLT 291 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 246, 247)].

[/+IA-/ ~ /+A-/] "Bu bap farklı şekillerde gelir. Birincisi, ikili veya üçlü isimlerden, failin adlandırılana bir şey yapması anlamında menkus fiiller oluşturulmasıdır. Örnek: **er ok kezle.di** 'adam okunun gezini ayarladı'. Aslı **kez**'dir; bu da 'gez'in adıdır; buna **-IA.di** eki eklendi ve fiil oldu. **Er tawa.r kizle.di** 'adam mal vb. şeyi gizledi'. Aslı **kiz**'dir; isimdir. Menkusta **bulut karla.di** denir; 'bulut kar yağdırdı' demektir. Ve yine **koguş yagla.di** denir; 'adam sırtını yağladı' demektir; aslı **kâr** 'kar' ve **yâg** 'yağ'dır. Bundan, hafifletmek için illet harfi atılmıştır. İsim eğer üçlü ve sahih ise elif (+A) ile yetinilir; buna lām (l) eklemeye ihtiyacı olmaz. Örnek **yaşın** 'şimşek'. Bundan **yaşın yaşna.di** denir; 'şimşek çaktı' demektir. **Kısra.k kulna.di** 'kısrak doğurdu'; **kısrak yiine.di** 'doğum için kısrakın memesine süt doldu'. Bunlarda isim sahih olduğundan elif (+A) ilavesiyle yetinilmiş; lām (l) eklenmeden tam bir fiil olmuştur." [DLT 584 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 479)].

c) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi belirtilmiş; ek karşılaştırması yapılmıştır:

[/+IA-/ ~ /+A-/] "(**yeni- ~ yini-**) **ura.gut yeni.di** kadın doğurdu ve yükünü bıraktı. **yini.r**, **yeni.me.k**. Bu, kadın dışında bir şey için söylenmez. Hayvanlarda ise doğanın ismi alınır; üzerine **-IA-di** eklenir; bu da ortaya çıkan sonucun adıdır. İnekte, **inge.k buza.gu.la.di** denildiği gibi ki 'inek, buzağı doğurdu' demektir. **Buza.gu**, buzağıdır; sen ona **-la.di** ekledin; bu da doğurmak anlamında bir fiil oldu. Kuş yavrusuna **bala** denir; 'kuş yavruladı' demek istendiğinde **kuş bala.la.di** denir; 'kuş yavruladı' demektir. Kural, kısrak hariç, böyledir. 'Kulun'a **kulun** adı verilir; 'kısrak yavruladı' demek istendiğinde **kulunla.di** demek gerekir iken **kısrak kulna.di** denir; çünkü nun (n) ile lām'ın (l'nin) çıkışı aynıdır; bunlar birbirinin yerine geçebilirler; bu da hafifletmek için böyle yapılmıştır. **Arsla.n enükle.di** denir; 'arслан vb. yavruladı' demektir..." [DLT 482 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 386)].

²¹ Nalbant, DLT'de "öpüsē-, atūsā-, urūsā-, alūsā-, ölūsē-, emisē-" gibi örnekleri bulunan biçimlerin, /+IGsA-/ ekli yapılardan /g/ sesinin erimesiyle oluştuğunu belirtmiştir. Nalbant'a göre söz konusu örnekler, erimenin tam olarak gerçekleşmediği, yazıda görülmeyip söylenişte hissedilen ara biçimler olarak değerlendirilebilir (Nalbant, 2008b, s. 209).

c) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, oluşum biçimi belirtilmiş; ek karşılaştırması yapılmıştır:

[/-t-/ ~ /-DÜR-/] “Bu baplardan geçişsiz fiilleri, geçişli yapmak veya iki faille geçişli hâle getirmek istersen o takdirde geçmiş zaman belirtisi olan ‘dal’ı şeddeli ‘te’ yap. Bunlardan birisi benzeşmiş olan ‘dal’dır, diğeri geçişlilik ‘te’sidir. Sözü hatırladığı zaman **sö.z üşkürdi** denir. Bu fiili geçişli yapman için **üşkürtti** dersin; ‘bir insana unuttuğu her şeyi hatırlattı’ demektir. İki faille geçişli yapmak için örnek: **anıñ atın argurttı** Birisine atını yordurdu. Bunun başka bir yolu da vardır: Yordurmak için emir verirse **argurturdu** dersin; teşvik ettirirse **üşkirtürdü** dersin. Birincisi daha fasih ve daha doğrudur.” [DLT 121, 122 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 108)].

d) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, oluşum biçimi, yazım bilgisi belirtilmiş; ek karşılaştırması yapılmıştır:

[/+llg/+lUg/ ~ /+llk/+lUk/] “-lğ eki aslında bu isimlerde, adlandırılan şeyin sahibi anlamına gelir; bu da meful anlamında olur. Sonra bundan dallar ayrılır; ancak sırası geldiğinde bunlar üzerinde durulur. Bunlar yer adları da olur. Birincisi, **bedük karınlıg er** örneğindeki gibi ‘karınlı, koca karını olan adam’ anlamına gelir. **Samanlıg er** örneğinde ‘saman sahibi adam’ anlamı vardır. İkincisi, **sarınlıg er** örneğinde olduğu gibi ‘sarılık olmuş adam’ ve **kurulug yâ** örneğindeki gibi ‘kurulmuş yay’ anlamlarına gelir... Beşlilerin çoğunun aslının üçlü isimlerden oluştuğunu bil! Gayın (g) ve kaf (k) arasında durum farklıdır. Kaf (k), yukarıda gösterdiğim yerlerde gelir. Gayın (g) ise yerleri ifade eder. Açıklaması: ‘Buğdayı olan ev’ anlamında **tarınlıg ew**; ‘zahire ambarı’ anlamında **tarınlıg**; ‘kurulmuş yay’ anlamında **kurulug yâ**; ‘okluk’ anlamında **kurugluk** denir. İşte bu durum beni, sadece bazılarını zikretmeye yöneltti. Üzerinde durulsun diye. Yazıda, salt isimlerde lam ile gayın’ı (-lğ ekini) ayrı yazmak caizdir. **Balıklıg ögüz** örneğinde **balık**, -lğ’dan ayrılır. ‘Barak türünden, köpek sahibi adam’ anlamında **barak-lıg er** yazılabilir; ancak önceki şekil daha doğrudur; çünkü gerek vezin gerek yazı için kısalık sağlar.” [DLT 250 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 219)].

XII. Arapçadaki benzerlik ya da özdeşlikler: Ekin türlü yönleri üzerinde durulurken Arapçadaki kurallara, benzer ya da özdeş kullanımlara gönderme yapılmıştır. Bu bağlamda Arapça kalıplardan, sözcük ya da cümle düzeyindeki dil birimlerinden, ayetlerden vb. karşılaştırmalı olarak yararlanılmıştır. Bu yöntem, eserin yazılış amacıyla koşutluk taşımaktadır:

[/-ş-/] “(meñdeş-) **iki ura.gut meñdeşdi** iki kadın birbirlerinin saçını yoldu. Her biri diğerinin saçını yakaladı. Bu, ‘mufa:‘ale’ yolu ile dir. **meñdeşü.r**, **meñdeşme.k**.” [DLT 617 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 513)].

a) İşlev/kullanım amacı ve Arapça ögeler belirtilmiştir:

[/+çA/] “çA Arapçadaki kâf-ı teşbih (benzetme kefi) gibi bir benzetme eki. Bundan **ol meniñçe** denir; ‘o, benim gibidir’ demektir. **Bu anıñça** denir; ‘bu, onun gibidir’ demektir.” [DLT 535 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 438)].

[/+dAş/] “(tūdaş) birbirine benzetilen her türden nesne için **tūdaş neñ** denir; aslı **tū**’dür, ‘tüy’ demektir... -daş, arkadaşlık ve yakınlık edatıdır. Buradan, aynı karından olan iki çocuğa **karındaş** denir. **Karı.n**, karın demektir; ona -daş eklenince ‘karın arkadaşı’ anlamını kazanır. ‘Meme’ye **emig** denir; aynı memeden emen çocuğa ise **emigdaş** denir ki ‘meme arkadaşları’ demektir. Aynı yerden olan iki kişiye **yi.rdaş** denir. ‘Kardeş ve yakın’ için de **kadaş** denilmiştir. Aslı ‘kap’ anlamındaki **kâ**’dır. Buna -daş eklenince, yakın olanlardan her biri aynı kap içinde kaldılar demek olur; bu da annenin karnıdır. ‘Gönül dostu’ (muşa:hibu’l-ğalb) anlamına da **köñüldaş** denir; çünkü kalb’in adı **köñül**’dür. **Tūdaş**’ın anlamı da ‘renkçe arkadaş ve benzer’dir.” [DLT 205 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 175)].

b) Kullanım yeri ve Arapça ögeler belirtilmiştir:

[/+ka/] “ka fi (çinde) anlamında bir ek. Bu, kaf’lı, kalın ve gayın’lı kelimelerin sonuna gelir. Bundan **bäğka kir** denir; ‘bağa gir’ anlamındadır. **Täğka yokla** ‘dağa çık.’” [DLT 537 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 439)].

[/+ke/] “ke ilâ (-A) anlamında bir ek. Kef’li, ince ve imaleli isimlerin sonuna gelir. Bundan **ol ewke bardı** denir; ‘o, eve gitti’ anlamındadır. fi (çinde) anlamında olur. Bundan **ol ewke kirdi** denir; ‘o, eve girdi’ demektir. Tamlama lām’ı (‘için’ anlamındaki li-) anlamında olur. Bundan **ol terke kirdi** denir; ‘o, ücretli bir işe girdi’ demektir.” [DLT 538 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 439)].

c) Kullanım biçimi ve Arapça ögeler belirtilmiştir:

[/+gAr-/] “(angar-) ol anı angardı o, ona yemin ettirdi. Aslı **andgardı**’dır. Dal, hafifletmek için düşürülmüştür. Allahu Taâlâ’nın *fezâlum tefekkehu:ne* (şaşar kalırsınız 56-65) sözünde olduğu gibi. Sözün aslı *fezâletum* şeklindedir, fakat hafifletmek maksadıyla o (lâm) düşürülmüştür. **andgaru.r**, **andgarma.k.**” [DLT 120 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 107)].

[/-DUr-/] “(teltür-) ol tãm teltürdi o, duvar vb. şeyleri delmek için ona emir verdi. Sondaki te (-tür’deki) dal’dan dönüşmüştür. Arapçada *qatera* ‘ala: ‘iya:lihi we qadera (ailesi üzerinde muktedir oldu) dendiği gibi. Ve Yüce (Allah)ın sözündeki gibi: *we men qudira* ‘aleyhi rizquhu (rızkı, kendisine yetecek kadar verilmiş olan kimse - 65-7); başka bir ayette, *we emma: iza: me’btela:hu fe-qadera* ‘aleyhi rizqahu (fakat Rabbi yine onu denemek için rızkıni daralttığı zaman - 89-16). Dal’ın te’den dönüşmesi mümkündür. Te’nin de dal’dan dönüşmesi aynı şekilde mümkündür. *Xatera* ve *xatele* denir ki aslı *gadere*’dir. Bu kelime üç değişme var. **teltürür**, **teltürme.k.**” [DLT 354 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 282, 283)].

c) Kullanılan lehçe ve Arapça ögeler belirtilmiştir:

[/+ka/] “**ka** ilâ (-A) anlamında bir ek. Argu lehçesinde. Bundan **ata.mka bîrdim yarma.k** denir; ‘parayı babama verdim’ demektir. **ana.mka tawa.r bîrdim** ‘anneme mal verdim.’ Tamlama lâm’ının (‘için’ anlamındaki li-’nin) anlamını da verebilir: **Atamka só.z aydım** babama (babam için) söz söyledim.” [DLT 537, 538 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 439)].

d) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri ve Arapça ögeler belirtilmiştir:

[/+IA-n-] “Bu fasıl farklı şekillerde gelir. Birincisi, bir şeye malik olmak ve onu mülkiyetine almak anlamında olmasıdır. Örnek: **er tarıglandı** ‘adam ekin sahibi oldu’; **er kaşuklandı** ‘adam kaşık sahibi oldu.’ İkincisi, kendisini zikredilenlerden sayıp onların kılığına girmek anlamındadır. Örnek: **er oguzlandı** ‘adam Oğuzların kılığına girdi ve kendisini onlardan saydı’; **er çigillendi** ‘adam Çigil kılığına girdi.’ Bu da Arapça *we Qays* ‘Ayla:n we men teqayyesa: (Kays Aylân ve Kayslaşan) yani ‘onların kılığı ile kılıklanan’ dendiği gibidir. Bu, bütün fiillerde yaygın bir kuraldır. Üçüncü şekil, bir şeyin tabiatında olmak anlamıdır. Örnek: **yıga.ç butaklandı** ‘ağaç dallarını çıkardı’; **yıga.ç yemişlendi** ‘ağaç meyvelendi’. Dördüncü şekil, bu anlamlardan hiçbirini ifade etmeyip kendi başına olmasıdır. Örnek: **er katıglandı** ‘adam çabaladı’; **kişi yumurlandı** ‘insanlar toplandı’.” [DLT 401 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 312)].

e) İşlev/kullanım amacı, kullanım biçimi ve Arapça ögeler belirtilmiştir:

[/-gUIUk/] “Bir şeyi yapmaya kararlı ve kendinde o hakkı gören fail ise *fa’ul’ulul* vezindedir; iki ayın (ikinci ve dördüncü harfler) üç harekeyle hareketlendirilebilir. İki lâm (üçüncü ve altıncı harfler) ise sükunludur. Örnek: **Beğ yâzuk keçürgülük erdi** ‘beyin suçu affetme hakkı vardı.’ **Ol Teğri.ke tapınguluk erdi** ‘onun yüce Allah’a ibadet etme hakkı vardı.’ Kuralı, kaf’lı ve diğer şekildeki kelimeleri dikkate alarak, bu harfleri, kelimenin aslı harflerine eklemektir.” [DLT 351 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 281)].

f) İşlev/kullanım amacı, oluşum biçimi ve Arapça ögeler belirtilmiştir:

[/-DUr-/] “(togtur-) **Teğri ogul togturdi** Allah, kadına çocuk doğurttu. Aslı **togurdi**’dir. Bu, kural gereğidir. Fiil, te eklenmeden geçişli ise ona te eklendiği zaman fiil, meful’e iki fail tarafından yapılmış olur. Birincisi emreden, ikincisi yapandır. Örnek: **Su.w içürdi** ‘suyu içirdi.’ Eğer **su.w içtirdi** denirse bunun anlamı ‘su içirmek için başkasına emir verdi’ olur. **Ol anı bogdı** ‘o, onu boğdu’. **Bogturdi** denirse bunun anlamı ‘onu boğmak için başkasına emir verdi’ olur. Bu, Arapçadaki *laqa’atâ’s-sunbule* (başak topladı) ve *alqa’atâhu gayrahu* (onu başkasına toplattı), *neqa’atâ’l-muşhafâ* (Kur’an’ı noktaladı) ve *enqa’atâhu gayrahu* (onu başkasına noktalattı) örneklerindeki gibidir; elif’in getirilmesiyle fiil, meful üzerinde iki fail ile geçmiştir. İşte bu da öyledir. **bogturur**, **bogturma.k.**” [DLT 353 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 282)].

[/-n-/] “Bu fasılın farklı kullanımları vardır. Birincisi. Failin işi, başkasının yardımı olmadan, kendi başına yapmasıdır. Bu ikili fiillerin aslı şöyledir. Örnek: **Ol ewke barındı** ‘o, eve gider göründü; aslında gitmemektedir.’; **ol aş tatındı** ‘o yemek tadar göründü; aslında tatmamaktadır.’ Bu tür, Arapçadaki *tefa:’ul* bâbı karşılığındadır. ‘Adam kendisini sağır gösterince’ *eşamme’den teşa:mme’r-racul*; ‘kendini, öyle olmadığı hâlde akıllı gösterince’ *te’a:qale* dedikleri gibi. İkincisi. Failin işi, başkasını katmadan kendi başına yapmasıdır. Örnek: **Er alımın alındı** ‘adam alacağımı kendi başına aldı’; **ol tarıg tarındı** ‘o kendi başına, kendisi için ekin ekti.’ Bu anlamda olduğu zaman ‘nefs’ zikredilir; ‘kendisi (nefs) için’ anlamında **öziğe**; ‘kendisi’ anlamında **özi** denir. Buna (özi kelimesine) lâm (li-) anlamında kef eklenir (öziğe). Eğer gerçekte yapmadığı bir şeyi yapar görünüyorsa burada ‘nefs’in zikredilmemesi mümkündür...

Dördüncüsü. Bu anlamlardan hiçbirini ifade etmeyip kendi başına olmasıdır. Örnek: **Teğri.ke tapındı** ‘Yüce Allah’a ibadet etti.’ **Teğri.ke sıgındım** ‘Yüce Allah’a sıgındım.’²² [DLT 346, 347 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 278, 279)].

g) Kullanım yeri, kullanım biçimi ve Arapça ögeler belirtilmiştir:

[/+IIk-I-n/+IUk-U-n/] “-lıkın, -likin, ötreli ve esreli lām ile ‘ile’ anlamına gelen iki ektir. Bazı yerlerde (Arapçadaki bi- (ilsak be’si) ön takısı yerine kullanılır. Örnek: **Biligin uluglukka tegdim** ‘akıl ve ilimle şeref kazandım.’; **edgü.lükün kel i.sizlikin kelme** ‘hayırla gel, şerle gelme’. Kaf asıldır; daha önce ilgili yerde anlattığım gibi kef, kefli ve ince (imâleli) kelimelerde onun (kaf’ın) yerine gelir. Kendinden önce ortası ötreli bir kelime varsa lām ötre alır. Kendinden önce ortası esreli veya sükünlu bir kelime varsa (lām) esre alır.” [DLT 314 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 258)].

h) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri ve Arapça ögeler belirtilmiş; ek karşılaştırması yapılmıştır:

[/+IA-n- / ~ /+IA- /] “Bu bap ile nun (n) bâbının arasındaki fark daha önce zikri geçtiği gibi, nun’lu (n) bapta fiilin, failiyle ve kendi başınlığıyla geçişsiz olması gerekir. Bu bapta fiillerde ise fiilin, failinden başkasına geçişli olması gerekir. Örnek: **Er etüklendi** ‘adam ayakkanı sahibi oldu’; **yıga.ç erüklendi** ‘ağaç şeftalilendi’. Bu bap, Arapçadaki *infî’a:l* bâbı yerindedir. Lām’lı bap -ki bununla +IA.di eklemeni kastediyorum- ise *tef’î:l* bâbı yerindedir ve her zaman geçişli fiil olurlar. Örnek: **Ol öt körükledi** ‘o, ateşi körükle üfledi’; **ol kapug kiritledi** ‘o, kapıyı kapattı’. Eğer zikredilen isimlerle adamın beraber olduğu anlatılmak istenirse nun bâbı, bu anlamda bütün isimlerden fiil yapmaya -kuralı önceden geçtiği gibi- izin verir.” [DLT 596, 597 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 488)].

i) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi ve Arapça ögeler belirtilmiştir:

[/-gUçI /] “Vasfedilen kişinin işi çok yaptığını ifade eden bu sığataya gayın ile kefin girmesi caiz olduğuna göre, ‘giden’ ve ‘gelen’ anlamında **bargu.çi**, **kelgü.çi** denmesi de caizdir. Çünkü az olan, çok üzerine kurulur; bu da bilinen bir şeydir. Bu Arapçadaki *el-fa’a:l* veya *el-mif’a:l* gibidir. *İnnehu le-şerra:bun bi-enqu’in* (o devamlı, doya doya içirendir) ve *talla:un encudin* (tepelere devamlı turmanan) ve *mi’â:mun* (devamlı yediren) ve *mi’â:nun* (devamlı olarak hançer, mızrak vb. şeyleri saplayan) denildiği gibi. Onun (failin) işi çok yaptığı görülürse (böyle söylenir).” [DLT 294 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 248)].

j) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, oluşum biçimi ve Arapça ögeler belirtilmiştir:

[/-n-dI- /] “Nun, dal ve ye (-ndI), fiilere eklendiği zaman onları isim yapar; anlamca ya nesnelere kıvrıtması olur ya da meful durumuna düşer. Bu da Arapçadaki *fu’a:le* gibidir. Başka bir açıklama daha vardır: Bütün fiillerde geçmiş zamanın sonuna, onun emir olduğunu gösteren asli harf ile geçmiş zaman belirtisi olan dal-ye’nin arasına nun gelirse fiil, meful manasında bir isme dönüşür. **Su.wni sü.zti**’de dendiği gibi. Anlamı ‘suyu süzdü’dür. Eğer nun, asli olan ze ile geçmiş zaman belirtisi olan dal-ye arasına yerleştirilir ve **süzündi su.w** denirse o zaman fiil, üzerinde hareketin vuku bulduğu bir isim haline gelir; anlamı da ‘süzdürülmüş su’ olur. Zikretmediğim her şey de bu kurala tâbidir.” [DLT 226 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s.196)].

k) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, oluşum biçimi ve Arapça ögeler belirtilmiştir:

[/-ş- /] “Eğer iş, iki kişi veya daha çok (kişi) arasında yapılmak istenir ve Arapçadaki *mufa:’ale* yolu tutulursa bunun yolu illet harfini atmak -ki o kelimenin sonundadır- ve onun yerine şın (ş) eklemektir. Örnek: **Ol meniñ birle yıga.ç ırğaşdı** ‘o, benimle ağacı salladı -yardım veya yarış olarak-’; **kişi barça yıglaşdı** ‘insanlar ağladı’. Hepsisi buna göre kıyas edilir.” [DLT 585 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 479)].

k) İşlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanılan lehçeler ve Arapça ögeler belirtilmiştir:

[/+IA-di /] “Bu bap altı şekilde gelir. Birincisi, sâlim isimlerin üçlüsünden meydana gelmesidir. Örnek: **Kapug kirit.ledi** ‘kapıyı kilitledi’. Aslı, ‘anahtar’ anlamında **kirit**’tir; **-le.di** eklenip fiile dönüştürülmüştür. **Ol anı kasıgla.di** ‘o, onun çenelerine vurdu’. Bunun ismi ‘çene dipleri’ anlamındaki **kasıg**’dır; üzerine **-la.di** eklenerek fiil olmuştur. Bu bapta bütün anlamlarda bu bap, bu şekilde yürür. İkinci şekil, zikredileni, yani adam vb.ni, zikredilen cümlesinden saymak anlamında olmasıdır. Örnek: **Ol anı oguzla.di** ‘o, onu Oğuz’a mensup kıldı ve onu onlardan saydı’; **ol anı çigille.di** ‘o, onu Çiğillerden saydı ve onlara mensup kıldı’. Adam, herhangi bir şeye mensup kılınırsa yine aynıdır.

²² Açıklama, “Bunun (Sâlimlerin) Fiiller Kitabı/Üçlü Baplar/Harekeleriyle, Ortası Harekeli Fa’aldı Bâbı’nın (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 252-281) sonunda yapılmıştır. Ekin sıralanan üçüncü kullanımı, /-l- / ~ /-n- / maddesinde gösterilmiştir.

Örnek: **ol anı saranla.dı** 'o, onu cimri saydı ve cimrilige mensup kıldı'. Bu, Arapçada *zallettehu we fessaqtehu* 'onu zulme ve fıska mensup kıldım' denildiği gibidir. Üçüncü şekil, zikredilen organlara vurup isabet ettirme anlamında olmalıdır. Örnek: **Ol anı karınla.dı** 'o, onu karınladı'. Bu, onun karnına vurmaktır. **Ol anı böğürle.di** 'o, onu böbrekledi'. Bu da böbreğine vurmaktır. Bu, Arapçayla iki yarış atı gibi yarıştığı için bu dilin (Türkçenin) bir meziyetidir. Çünkü bildiği gibi Arap isimden fiiller yapmıştır: 'Bacak'ına vurduğunda *fezzazehu*, 'baş'ına vurduğunda *ra'esehu*, 'mesane'sine vurduğunda *meşsenehu*, 'cild'den *celledehu* vb. Türkler de aynı şekilde yaparlar. Onun göğsüne vurunca **töşle.di** denir; **tös**, göğüstür. Bu anlamlarda fiiller, isimlerden yapılmıştır ve bütün lehçelerde kullanılır. Dördüncü şekil, failin işi, zikredilen aletle mefulle yapması anlamıdır. Örnek: **Ol anı kılıçla.dı** 'o, ona kılıçla vurdu', **ol atig çibıkla.dı** 'o, ata çubukla vurdu'. Beşinci şekil, zikredileni, kendi cinsinden ayırmak anlamında olmalıdır...' [DLT 595, 596 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 487)].

1) İşlev/kullanım amacı, oluşum biçimi, ikili kullanım ve Arapça ögeler belirtilmiştir:

[/-l-/ ~ /-n-/] "Üçüncüsü²³. Lâm ve nun faslının uyuşmasıdır; o (lâm), ondan (nun'dan) dönüşmüştür. Örnek: **Bitig bitindi, bitildi.** 'kitap yazıldı.' İkisi de (olabilir). Bu da meçhul fiillin belirtisi olur. Arapçada da art arda gelen lâm ile nün için *raculun şeşnu'l-çşa:bi' we şeşluhu* (parmakları sert bir adam ve onun sertliği) ve *kebnu'd-delwi we keblehu* (kovanın kıvrımı ve onun bağı) -o da, kovanın ağzının kıvrılan kısmıdır- örneklerinde olduğu gibi. [DLT 346, 347 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 279)].

XIII. Ekli sözcükle eş dizimli ögeler: Ekli sözcükle eş dizimli dil birimleri ve buna göre değişebilen anlamlar verilmiştir.

İşlev/kullanım amacı, Arapça ögeler ve eş dizimli birimler belirtilmiştir:

[/-gII/] "İçinde bir parça mastar anlamını da taşıyan şekil, failin işi yapanlardan olduğu manasını verir. Örnek: **Ol Tenri.ke tapınglı erdi** 'o yüce Allah'a ibadet eden idi.' **Ol meni suwdın keçürüglü erdi** 'o beni sudan geçiren idi.' Bu kuralın kalıbı iki aynı (ikinci ve dördüncü harfi) sükunlu, iki lâm'ı (üçüncü ve beşinci harfi) harekeli olan *fa'la'li'*dir. Fiille birlikte **erdi** kelimesi kullanılırsa, failin daha önce yaptığı işi bildirir. Ancak ondan (fillden) sonra **ol** veya **turur** kelimeleri gelirse, failin işe karar verdiğini, fakat henüz yapmadığını bildirir." [DLT 351 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 281)].

SONUÇ

Divânu Lugâti't-Türk'te, madde başı olarak işlenen, sözlük birimlerinde, bölüm ya da bap bitimlerinde, gramer kategorileriyle ilgili değerlendirmelerde açıklanan ekler bulunmaktadır. Eserin eklerle ilgili açıklamaları, türlü anlam bileşenlerini, ekin kullanımı ve farklı yönleri üzerine bilgi veren kayıtları içermektedir. Divânu Lugâti't-Türk'ün taranmasıyla elde edilen örnekler çerçevesinde, söz konusu açıklamaların içerdiği anlam bileşenleri ve bilgi türleri, eserin bu açıdan taşıdığı kimi özellikler, aşağıda belirtilmiştir:

1. Eserin eklere ilişkin açıklamaları -kapsam ve diziliş açısından bir standart taşımamakla birlikte- 13 ayrı anlam bileşeni ve bilgi türü içermektedir. Bu ögeler, "işlev ya da kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, kullanım sıklığı, oluşum biçimi, yazım, kullanılan lehçe ya da lehçeler, kullanıma özgü lehçe farklılıkları, kural dışı kullanımlar, ikili kullanımlar, ek karşılaştırması, Arapçadaki benzerlik ya da özdeşlikler, ekli sözcükle eş dizimli ögeler" biçiminde adlandırılabilir. Bu sıralamada yer verilen işleve ya da kullanım amacına yönelik açıklamalarda, belirtilen noktalarla birlikte ekin türü, türettiği sözcüğün gramer kategorisi vb. kaydedilmiştir. Kullanım yeriyle ilgili değerlendirmelerde, ekin ulandığı tabanın gramer kategorisi ya da ses özellikleri belirtilmiş; kimi durumlarda, tabanın harekeleniş biçimi üzerinde durulmuştur. Kullanım biçimi; ekin fonetik değişkelerini, ses özelliklerini, harekeleniş biçimini, ekte ya da tabanda görülen ses olaylarını içermektedir. Kullanım sıklığı, ulanan ekin sık ya da seyrek kullanımına ilişkin bilgidir. Oluşum biçimi; ekin kaynağını, eki oluşturan ses ya da sesleri, bu seslerin bir

²³ Açıklama, "Bunun (Sâlimlerin) Fiiller Kitabı/Üçlü Baplar/Harekeleriyle, Ortası Harekeli Fa'aldı Bâbı'nın (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 252-281) sonunda yapılmıştır. Ekin sıralanan birinci, ikinci ve dördüncü kullanımları, /-n-/ maddesinde gösterilmiştir.

araya geliş ve diziliş biçimini kapsamaktadır. Yazımla ilgili bilgiler, ekin ulandığı tabana bağlı olarak bitişik ya da ayrı yazımına yöneliktir. Kullanılan lehçe ya da lehçeler, ekin kullanıldığı Türk lehçelerini/ağızlarını bildirmektedir. Kullanıma özgü lehçe farklılıklarında, farklı Türk lehçelerindeki/ağızlarındaki kullanımların benzeyen ya da ayrılan yönleri vurgulanmıştır. Kural dışı kullanımlarda, ekin kurala uymayan biçimleriyle ulandığı tabana bağlı olarak doğru ve yanlış sayılan kullanımları üzerinde durulmuştur. İkili kullanımlar, ekin bir kurala bağlı olarak gelişen ikili biçimlerini ya da birbiri yerine kullanılabilen benzer işlevdeki ekleri işlemiştir. Ek karşılaştırması, iki ekin türlü yönlerden karşılaştırılmasıyla gerçekleşmiştir. Eş dizimlilik çerçevesinde, ekli sözcükle eş dizimli dil birimleri ve buna göre değişebilen anlamlar kaydedilmiştir. Eklere yönelik kimi açıklamalarda, Arapçadaki kurallara, benzer ya da özdeş kullanımlara gönderme yapılmış; bu öğelerden (kalıplar, sözcük ya da cümle düzeyindeki dil birimleri, ayetler vb.) karşılaştırılmalı olarak yararlanılmıştır.

2. Ek açıklamalarının içerdiği anlam bileşenleri ve bilgi türleri, farklı biçimlerde ifade edilmiştir:

a) Ek ve ekin türlü yönleri, doğrudan aktarılmıştır. Ek, bu tür örneklerin bir bölümünde madde başı yapılmıştır:

“-**kiye** küçültme eki. Kef’li, ince ve imaleli kelimelerde. Bundan **erkiye** denir; ‘adamcık’ demektir; **yi.rkiye** ‘küçük yer’ demektir.” [DLT 519 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 418)].

“**sa** ‘eğer’ anlamında bir ek. Bundan **ol ewke barsa** denir; ‘o giderse, eğer giderse’ demektir. **Sen kaç.a.n barsa sen** ‘eğer sen gidersen.’ Bunlar sadece fiillere girer.” [DLT 536 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 438)].

[/-**ş**-/] → “Eğer iş, iki kişi veya daha çok (kişi) arasında yapılmak istenir ve Arapçadaki *mufa:‘ale* yolu tutulursa bunun yolu illet harfini atmak -ki o kelimenin sonundadır- ve onun yerine şın (ş) eklemektir...” [DLT 585 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 479)].

b) Gönderme ya da dolaylı bir bilgilendirme yapılmıştır. Hangi ekin ne tür özellikler içerdiği, ekli sözlük birimi üzerinden bildirilmiştir:

[/+**ç**/] → “**anaç** bütün kavmin annesi imiş gibi akıllılık gösteren küçük kız. Bu söz, ona sevgi ifade etmek için kullanılır.” [DLT 38 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 25)].

[/+**çuk**/] → “(**baka.çuk**) **baka.çuk**, ‘baka’nın küçültme biçimidir. Bu da ‘kolun et kısmı’dır.” [DLT 545 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 445)].

[/-**ş**-/] → “(**meñdeş**-) **iki ura.gut meñdeşdi** iki kadın birbirlerinin saçını yoldu. Her biri diğerinin saçını yakaladı. Bu, ‘*mufa:‘ale*’ yolu iledir. **meñdeşü.r**, **meñdeşme.k**.” [DLT 617 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 513)].

c) Ekin farklı kullanımlarına ilişkin açıklamalar toplu olarak yapılmıştır. Bu kapsamdaki bilgilendirmeler, çoğunlukla bölüm ya da bap bitimlerinde, gramer kategorileriyle ilgili değerlendirmelerde tanıklanmıştır:

[/+**IA-n**-] → “Bu fasıl farklı şekillerde gelir. Birincisi, bir şeye malik olmak ve onu mülkiyetine almak anlamında olmasıdır. Örnek: **er tarıglandı** ‘adam ekin sahibi oldu’; **er kaşuklandı** ‘adam kaşık sahibi oldu.’ İkincisi, kendisini zikredilenlerden sayıp onların kılığına girmek anlamındadır. Örnek: **er oguzlandı** ‘adam Oğuzların kılığına girdi ve kendisini onlardan saydı’... Üçüncü şekil, bir şeyin tabiatında olmak anlamıdır. Örnek: **yıga.ç butaklandı** ‘ağaç dallarını çıkardı’...” [DLT 401 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 312)].

[/-**gAn**/] → “Bu bap beş şekilde kullanılır. Bunlar gaym ve kef faslıdır. Bunlardan birincisi, vasfedilen şeyin fiilinin devamlılığını ve tabiatından dolayı çok olduğunu ifade etmektedir. ‘Devamlı burnu kanayan, bu çocuktur’ anlamında **bu ogul ol burnu tamurga.n** dedikleri gibi. ‘Devamlı iyi şöretle yaşayan, bu adamdır’ anlamında **bu er ol edgü säwin tirlge.n** dedikleri gibi. İkincisi, niteleneni bırakıp başkasına geçen bir sıfat olmaktır. Kendisiyle nitelenenle birlikte o sıfatı devam ettirmek demektir...” [DLT 261 (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 228)].

3. Eklер arasında, bir ya da birden çok anlam bileşeni ve bilgi türü içeren örnekler bulunmaktadır. Söz konusu örneklerde, 57 ayrı diziliş belirlenmiştir. Bu ögeler, kapsam, içerik ve sayısal değerler açısından aşağıdaki özellikleri taşımaktadır:

a) Ekin tek bir yönü üzerinde durulmuştur: Bu gruptaki örneklerde; “işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, lehçe farklılıkları, kural dışı kullanımlar, ek karşılaştırması, Arapça ögeler” ayrı ayrı işlenmiştir.

b) Ekin iki farklı yönü üzerinde durulmuştur: Bu örneklerin bir bölümünde, “işlev/kullanım amacı”yla birlikte “kullanım yeri, oluşum biçimi, kullanılan lehçeler, kural dışı kullanımlar, Arapça ögeler” kaydedilmiştir. Diğer seçenekler ise “kullanım yeri, kullanım biçimi; kullanım yeri, oluşum biçimi; kullanım yeri, Arapça ögeler; kullanım biçimi, oluşum biçimi; kullanım biçimi, lehçe farklılıkları; kullanım biçimi, Arapça ögeler; kullanılan lehçeler, kural dışı kullanımlar; kullanılan lehçeler, Arapça ögeler” biçimindedir. “İşlev/kullanım amacı”, bu özellikteki açıklamalarda en çok tercih edilen anlam bileşenidir.

c) Ekin üç farklı yönü üzerinde durulmuştur: Bu kapsamdaki örneklerde, “işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, oluşum biçimi; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, ek karşılaştırması; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, Arapça ögeler; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kural dışı kullanımlar; işlev/kullanım amacı, kullanım biçimi, Arapça ögeler; işlev/kullanım amacı, kullanım biçimi, kural dışı kullanımlar; işlev/kullanım amacı, kullanım biçimi, oluşum biçimi; işlev/kullanım amacı, oluşum biçimi, Arapça ögeler; işlev/kullanım amacı, kullanım sıklığı, oluşum biçimi; işlev/kullanım amacı, eş dizimli ögeler, Arapça ögeler; kullanım yeri, oluşum biçimi, kullanım biçimi; kullanım yeri, oluşum biçimi, kullanılan lehçeler; kullanım biçimi, oluşum biçimi, lehçe farklılıkları; kullanım yeri, kullanım biçimi, kullanım sıklığı; kullanım yeri, kullanım biçimi, Arapça ögeler” gibi seçenekler belirlenmiştir. “İşlev/kullanım amacı”, bu tür açıklamaların başat ögesidir.

ç) Ekin dört farklı yönü üzerinde durulmuştur: Belirlenen örneklerde, “işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, oluşum biçimi; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, ek karşılaştırması; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, Arapça ögeler; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, oluşum biçimi, ek karşılaştırması; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, oluşum biçimi, Arapça ögeler; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım sıklığı, oluşum biçimi; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanılan lehçeler, Arapça ögeler; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, Arapça ögeler, ek karşılaştırması; işlev/kullanım amacı, kullanım biçimi, oluşum biçimi, kullanılan lehçeler; işlev/kullanım amacı, kullanım biçimi, oluşum biçimi, Arapça ögeler; işlev/kullanım amacı, oluşum biçimi, kullanılan lehçeler, lehçe farklılıkları; işlev/kullanım amacı, oluşum biçimi, kullanılan lehçeler, kullanım sıklığı; işlev/kullanım amacı, oluşum biçimi, ikili kullanım, Arapça ögeler; kullanım yeri, kullanım biçimi, kullanılan lehçeler, kural dışı kullanımlar” bir arada kaydedilmiştir. “İşlev/kullanım amacı”, biri dışındaki tüm seçeneklerin ortak noktasıdır.

d) Ekin beş farklı yönü üzerinde durulmuştur: Belirlenen örneklerde, “işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, oluşum biçimi, ek karşılaştırması; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, oluşum biçimi, ikili kullanım; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, oluşum biçimi, kullanılan lehçeler; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, oluşum biçimi, kullanım sıklığı; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, oluşum biçimi, yazım, ek karşılaştırması” bir arada bulunmaktadır. İşlev/kullanım amacı, tüm seçeneklerde yer almaktadır.

e) Ekin altı farklı yönü üzerinde durulmuştur: Belirlenen iki örnekte, “işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, oluşum biçimi, kullanılan lehçeler, lehçe farklılıkları; işlev/kullanım amacı, kullanım yeri, kullanım biçimi, oluşum biçimi, kullanılan lehçe, kural dışı kullanımlar” belirtilmiştir.

f) Ek açıklamalarında, “kullanım biçimi, kullanım sıklığı, oluşum biçimi, yazım, kullanılan lehçe ya da lehçeler, ikili kullanımlar, ekli sözcükle eş dizimli ögeler”, tek başına yer almamıştır. Bu tür kayıtlar, diğerleriyle çok ögeli gruplar oluşturmuştur.

4. Divânu Lugâti't-Türk'ten bu çalışma kapsamında derlenen toplam 108 açıklamada, 13 anlam bileşeni ve bilgi türünün toplam 289 kullanımı belirlenmiştir. Yukarıda belirttiği üzere bir ya da birden çok ögeli bu kullanımlara ilişkin sıklık değerleri, Tablo 1'de gösterilmiştir:

Tablo 1. DLT'deki Ek Açıklamalarının İçerdiği Anlam Bileşenleri ve Bilgi Türleri

Anlam Bileşeni ve Bilgi Türü	f	%
İşlev ya da kullanım amacı	78	26,98
Kullanım yeri	58	20,06
Oluşum biçimi	48	16,60
Kullanım biçimi	38	13,14
Arapçadaki benzerlik ya da özdeşlikler	20	6,92
Kullanılan lehçe ya da lehçeler	13	4,49
Kullanıma özgü lehçe farklılıkları	8	2,76
Ek karşılaştırması	8	2,76
Kural dışı kullanımlar	7	2,42
Kullanım sıklığı	7	2,42
İkili kullanımlar	2	0,69
Yazım	1	0,34
Ekli sözcükle eş dizimli ögeler	1	0,34
Toplam	289	100

5. “İşlev ya da kullanım amacı”, eklerle ilgili tek ya da çok ögeli açıklamaların en çok yer verdiği anlam bileşenidir. Türkçenin yapısal özellikleri ve sözcük-sözcük grubu-cümle-metin bağlamında sergilenen anlamsal ya da söz dizimsel örüntüler düşünüldüğünde ek kullanımları için başat öge kabul edilebilecek bu tür bir bileşenin hemen her ek için verilmiş olması, eserin yazılış amacıyla da koşutluk taşımaktadır.

6. Eklerin bir bölümü, eserin farklı yerlerinde, benzer ifade ya da örneklerle birden çok kez işlenmiştir. Bu açıklamalar, kimi zaman birbirinden farklı ağırlıklarda olmakta; kapsam, içerdiği anlam bileşeni ve bilgi türü açısından ayrışabilmektedir.

7. Ek açıklamaları, bu açıklamaların içerdiği anlam bileşenleri ve bilgi türleri, sözcük, sözcük grubu, cümle düzeyindeki Türkçe ve Arapça örneklerle desteklenmiş; diğer sözlük birimlerinde de görüldüğü üzere şiir parçaları, atasözleri, ayetler vb. tanık olarak kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

- Akalın, Ş. H. (2008). *Binyıl önce binyıl sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aksan, D. (1990). *Her yönüyle dil (ana çizgileriyle dilbilim) 3. cilt*. Ankara: TDK Yayınları.
- Basatemur, A. (2013). *Sözlükbirimlerin tanımlanması bağlamında Türkçe sözlüklerin karşılaştırılması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Boz, E. (2006). Sözlük ve sözlükçülük sorunu. G. Gülsevin ve E. Boz (Ed.), *Türkçenin çağdaş sorunları* (ss. 9-46). İstanbul: Divan Yayınevi.
- Boz, E. (2009). Sözlükbirimlerin tanımlanmasına anlambilimsel bir bakış. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(4), 172-183.
- Ercilasun, A. B. (2008a). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2008b). Kâşgarlı Mahmûd: ilk Türk gramercisi. F. S. Barutcu Özönder (Ed.), *Kâşgarlı Mahmûd kitabı* (ss. 93-105). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gökter Gençer, B. (2022). Sözlük tanımlarında edim bilimsel bilginin sunumu. *Türk Dili Araştırmaları Yılığ-Belleten*, 74, 101-128.
- Günay, V. D. (2007). *Sözcükbilime giriş*. İstanbul: Multilingual.
- İlhan, N. (2009). Sözlük hazırlama ilkeleri, çeşitleri ve özellikleri. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(4), 534-554.
- Nalbant, M. V. (2008a). Dîvânu Lugâti't-Türk'ün sözlükçülük geleneği bakımından yeri ve tertibi. F. S. Barutcu Özönder (Ed.), *Kâşgarlı Mahmûd kitabı* (ss.149-162). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Nalbant, M. V. (2008b). Dîvânu Lugâti't-Türk'ün söz yapımı. F. S. Barutcu Özönder (Ed.), *Kâşgarlı Mahmûd kitabı* (ss.189-216). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Uzun, N. E. (2003). Modern dilbilim bulguları ışığında Türkçe sözlüğe bir bakış. A. Ata, M. Ölmez (Yay.), *Dil ve edebiyat araştırmaları sempozyumu 2003 - Mustafa Canpolat armağanı* (ss. 281-293). Ankara: Şafak Matbaası.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.